

TUSSENTIJD

JAARBOEK VBMK 2013-2014

JAARBOEK
VBMK
2013-2014

TUSSENTIJD EN DAARNA

Voorwoord

De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) is opgericht in 1981. Vanaf dat moment heeft de VBMK zich ingezet om kerkbeheerders te inspireren tot nieuwe activiteiten (en wat daar voor nodig is) om hun kerkgebouwen in stand te houden voor hun kerkelijke gemeenschap.

Maar er is een wereld van verschil tussen 1981 en 2015. Kerkelijke gemeenten worden kleiner en de bevolkingssamenstelling in het algemeen verandert steeds sneller. Een aantal kerkgebouwen kan dankzij een andere rechtsvorm en meervoudig gebruik in stand blijven. Maar in veel gevallen biedt nóg meer multifunctioneel gebruik geen oplossing meer. Vele kerkgebouwen zijn of worden nu gesloten en afgestoten. Voor de betrokken kerkelijke gemeenschappen een emotioneel proces.

En als de beslissing tot sluiting en afstoting gevallen is, hoe dan verder? Vaak gaat er veel tijd overheen voordat een besluit ook daadwerkelijk geëffectueerd kan worden. Immers, er moet een koper gevonden worden die het gebouw al dan niet op andere wijze wil gaan gebruiken, althans als die koper de kerk niet wil afbreken en de grond anders bestemmen. Ook planologische en niet te vergeten monumentenprocedures vragen veel tijd. En dan is er ook nog de vraag hoe om te gaan met de roerende objecten en het soms bijzondere kerkinterieur.

Binnen de kerkelijke gemeenschap zijn er terecht veel emoties. Maar vaak voelen ook de omwonenden, soms zelfs een gehele buurt-, dorps- of stadsgemeenschap zich nadrukkelijk betrokken. Kort samengevat: een kerk sluiten en afstoten en een nieuwe bestemming vinden voor gebouw en inventaris is een tijdrovend proces. En het gebouw staat daar maar. Hoe gaan we daar in die tussentijd op een verantwoorde manier mee om? De VBMK wil met dit Jaarboek graag bijdragen aan de discussie over die ‘tussentijd’ en ‘hoe nu verder’. Dat is van belang voor onze leden, maar ook voor iedereen die zich betrokken voelt bij onze oude en jonge kerkelijke gebouwen.

Michiel Zonneville

voorzitter van de VBMK

Inleiding

Dit Jaarboek 2013-2014 van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) sluit aan bij het onderwerp van de werkgroep Tussentijd van de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) wil met deze Agenda een vervolg geven aan het Jaar van het Religieus Erfgoed (2008) en opnieuw aandacht vragen voor ons religieuze erfgoed. De problemen van dreigende sluiting en leegstand zijn nog steeds zeer actueel. Met de toenemende ontkerkelijking zullen er steeds meer kerkgebouwen leeg komen te staan.

Bij de werkgroep Tussentijd stond de periode tussen sluiting en het vinden van een nieuwe bestemming centraal. Wat doe je met een leegstaande kerk? Een vraag waar veel kerkbeheerders, omwonenden en andere actoren mee worden geconfronteerd.

De VBMK trad op als voorzitter van deze werkgroep en wil graag haar ervaringen met u delen. Het Jaarboek bevat bijdragen van personen en organisaties die zich bezig houden met het behoud van kerkgebouwen. Experts komen aan het woord en vertellen vanuit hun eigen deskundigheid en ervaring. Casusbeschrijvingen uit het veld illustreren de grote mogelijkheden van 'Tussentijds en daarna'.

Inmiddels zijn de besprekingen binnen de werkgroep geconcretiseerd in het project 'Adopteer een Kerk'. Dit project is op 6 november 2015 officieel gelanceerd in de Zuiderkerk in Hilversum tijdens het symposium 'Oude waarden en het

nieuwe handelen', georganiseerd door de RCE, in samenwerking met de Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed (BHRE) en de VBMK. Ook dit lopende project krijgt aandacht in deze bundel.

Wij hopen dat deze publicatie u zal inspireren om de kansen van ons religieuze erfgoed te zien en te benutten, juist ook in de periode van leegstand en onzekerheid over de toekomstige bestemming. Wij nodigen u graag uit om de beschreven voorbeelden te gaan bekijken.

Wij danken allen die, in welke vorm dan ook, aan de totstandkoming van dit Jaarboek hebben meegewerkt.

Arie de Groot
Brigitte Linskens

Inhoud

Column Frank Strolenberg	8	Gijs van Reenen / Stichting Oude Gelderse Kerken	44
Brigitte Linskens en Arie de Groot / Tussentijds en daarna	10	De Sint Victor en Gezellenkerk in Afferden in het land van Maas en Waal <i>casus</i>	47
De Hoeksteen in Uithoorn <i>casus</i>	12	Sanne de Koning / Zonder draagvlak geen herbestemming <i>casus</i>	51
De Mozes en Aäronkerk opnieuw als kerk in gebruik <i>casus</i>	15	Lilian Grootswagers / Onze Kerk in Hooge Zwaluwe <i>casus</i>	54
Peter Stutvoet / Kerksluiting – tussentijds gebruik	16	David Koren / Kerken in een krimpregio: van probleem naar potentie	57
Marc de Beyer / Van kerkelijk naar nieuw gebruik: wat doen we met de voorwerpen in onze kerk?	21	Kansen voor de kathedraal van 'Petit-Paris' <i>casus</i>	59
Rudi van Straten / Ruimte voor klank? Geef klank de ruimte!	25	Stoere betonkerk van vissersplaats in zwaar weer <i>casus</i>	60
Column Theo Schuyt en Sylvia Pijnenborg	28	Sylvia Pijnenborg / Adopteer een kerk!	63
Het Nemiusklooster in 's-Hertogenbosch <i>casus</i>	30	De Grote Kerk van Schermerhorn <i>casus</i>	66
De kerk van Sint Anna ter Muiden <i>casus</i>	33	Danny Feteridge / De Gereformeerde kerk in Nieuwveen <i>casus</i>	69
Arie de Groot / Amsterdam: kerksluiting in de nieuwe wijken	34	Column Kees Doevendans	72
Duco Stadig / Tussentijd in Amsterdam: ieder geval gaat anders	35	Bestuur VBMK	76
Hanne Wilzing / Van Augustanakerk naar Augustanahof <i>casus</i>	41	Fotoverantwoording	76
		Colofon	77
		Sponsors	78

Frank Strolenberg / Wat kunnen we leren van *the internet of things*?

Ik ben geboren in de mijnwerkersstad Kerkrade. Tot ver in de jaren zeventig bepaalden de lokale Domaniale Mijn én de katholieke kerk daar het leven. De mijn zorgde niet alleen voor de huisvesting van veel arbeiders, maar regelde feitelijk dat de mijnwerkers het in fysieke zin aan niets ontbrak. ‘Van de wieg tot aan het graf’ werd er voor hen gezorgd, en daar ging de Domaniale Mijn prat op ook. De katholieke kerk ging als instituut zelfs nog een stapje verder: zij regelde het geestelijke leven ‘van de conceptie tot aan de hemel’. Zo kwam meneer pastoor bijvoorbeeld langs bij mijn grootouders om hen er op te attenderen dat er voor de mijnen meer kindertjes nodig waren dan de tien kinderen die zij al hadden. Daar stond tegenover dat hij voorzag dat, als mijn opa en oma maar vroom en deugdzaam leefden, er zeker wel een plekje voor hen in de hemel zou zijn.

Zo maakten de mijn en de kerk onderling afspraken over hoe het fysieke en geestelijke leven van de mijnwerkers er uit moest zien. Vanuit het gezichtspunt van nu kun je daar de nodige vraagtekens bij zetten. In hoeverre was de gemiddelde mijnwerker in Kerkrade nog wel vrij in zijn doen en laten? Soortgelijke praktijken waren vroeger echter op veel plekken in Nederland terug te vinden. Denk aan Philips in Eindhoven of de textielindustrie in Twente. De geplande samenleving kreeg bijvoorbeeld ook vorm in de Noordoostpolder, waar mensen *hand-picked* geselecteerd werden om een

nieuwe samenleving op te bouwen. En daarbij werd er zorgvuldig op gelet dat er een evenredige mix was tussen katholieken, protestanten en algemene.

Tegelijkertijd zit er ook een andere kant aan dit verhaal. De samenhang die aangebracht werd tussen allerlei onderdelen van het dagelijkse leven zorgde ook voor een enorme ontwikkelingskracht. Een kracht die Nederland economisch gezien tot grote hoogte opstuwde. Ook zorgden de verbindingen voor overzicht, samenhang en rust: zaken waren goed geregeld en als iets ergens minder goed liep, was altijd duidelijk bij wie je moest zijn om dat te melden.

Inmiddels leven wij in andere tijden. Disruptie lijkt de plaats ingenomen te hebben van overzicht, chaos de plek van samenhang en hectiek de plaats van rust. Die nieuwe kenmerken doen de oudere generatie soms verzuchten en terug verlangen naar vroeger, maar hebben de samenleving als geheel ook zelfontplooiing, creativiteit en dynamiek gebracht. Ongetwifteld hebben deze laatste kenmerken er ook aan bijgedragen dat het internet zo’n enorme vlucht heeft genomen, met als laatste nieuwe ontwikkeling ‘the internet of things’. Verschillende apparaten zullen via sensoren met elkaar verbonden worden. Dat kan bijvoorbeeld leiden tot sensoren in auto’s die het brandstofverbruik bijhouden, aangeven wanneer reparaties nodig zijn, communiceren met sensoren langs snelwegen zodat de meest

zuinige manier van autorijden kan worden gekozen, etc.

Als dat maar goed gaat, zal menigeen denken, en er zullen zeker nog de nodige ethische en juridische bezwaren opgelost moeten worden (de omgang met privacy, om maar een belangrijk aspect te noemen), maar de ontwikkeling lijkt onafwendbaar. Bovendien kun je ook bedenken dat, als machines steeds meer geautomatiseerde zaken oppakken, er meer ruimte komt voor dat wat ons als mensen onderscheidt van machines, zoals compassie, solidariteit, verantwoordelijkheid en creativiteit.

En wellicht kunnen we rondom het vraagstuk van de kerken iets leren van ‘the internet of things’. Want waar vroeger de geestelijke én lokale fysieke verbondenheid van mensen er voor zorgde dat kerken gekoesterd werden, worden de huidige verbindingen van mensen met hun kerk steeds dunner. Kerkgebouwen komen steeds geïsoleerder te staan in een omgeving die alle kanten op beweegt. Zou het daarom niet mooi zijn als er op allerlei manieren nieuwe verbindingen te leggen zouden zijn tussen mensen en hun kerken?

Wie de wording van het ‘internet of things’ volgt ziet dat vaak genoemd wordt dat het succes af zal hangen van een aantal zaken. Zo moet er een gezamenlijke ‘taal’ ontwikkeld worden waarmee de sensoren met elkaar kunnen communiceren. Daarnaast moet er vooral cross-sectoraal worden samengewerkt om met elkaar te ontdekken welke nieuwe organisatie-

en productvormen er te ontwikkelen zijn. Ten slotte wordt vaak gesteld dat het slim is om niet op voorhand alles te willen vastleggen, maar al doende, in demo-versies en experimenten, via het zogenaamde Beta-testing met elkaar te ontdekken wat wel en wat niet werkt. Als we deze aanpak nu eens vertalen naar onze kerkenproblematiek. Liggen er dan niet vergelijkbare opgaven: nieuwe taal ontwikkelen die aansluit bij nieuwe groepen, samenwerken om te ontdekken wat er kan en het experiment durven aangaan?

Binnen de *Agenda Toekomst Religieus Erfgoed* proberen we eigenlijk een soort ‘internet of things’ te realiseren. Met inmiddels een dertigtal partijen werken wij er hard aan om via interdisciplinaire samenwerking, met de inbreng van nieuwe spelers en hun ideeën én via experimenten als ‘Adopteer een Kerk’ te komen tot een toekomst voor deze gebouwen: liefst in de functie waarvoor ze bedoeld zijn, en anders ingezet voor een mooie nieuwe passende functie in de samenleving. Want uiteindelijk is dat wat centraal staat. Niet alleen in ‘the internet of things’, maar ook tussen mijn opa, oma, de Domaniale Mijn en meneer pastoor, tussen de tien broers en zusters die elke zondag bij elkaar kwamen ook al toen ze al lang niet meer thuis woonden, maar vooral in wat er in onze kerken gebeurde en nog steeds gebeurt: de verbinding die gelegd wordt.

Frank Strolenberg is werkzaam bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als programmamanager Agenda Toekomst Religieus Erfgoed

Arie de Groot en Brigitte Linskens

Tussentijds en daarna

Op 26 juni 2014 werd in Amersfoort de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed gelanceerd. Deze Agenda, een initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), is ondertekend door een aantal partijen die hiermee aangeven zich de komende jaren actief te willen inzetten voor een goede toekomst voor het religieuze erfgoed. Zeven agendapunten, met aandacht zowel voor het gebouw als voor het interieur, worden in zeven werkgroepen verder uitgewerkt. Aan de VBMK is gevraagd de werkgroep 'Tussentijd' voor te zitten.

De 'tussentijd' – de tijd vanaf de sluiting van de kerk totdat er duidelijkheid is over de toekomstige bestemming – is een kritieke fase in het bestaan van het kerkgebouw. Bij leegstand dreigt immers verwaarlozing, wat kan leiden tot verval en uiteindelijk sloop.

Leegstand lijkt een groeiend probleem te worden. In 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, werd verwacht dat van de 8300 kerkgebouwen die toen nog als kerk in gebruik waren, er in tien jaar meer dan 1000 zouden sluiten. Hoewel dat er tot nu toe minder zijn, staat vast dat de eerstkomende jaren nog veel kerken aan de eredienst zullen worden onttrokken.

Wat te doen met al die leegkomende gebouwen? Ze kunnen onmogelijk allemaal multifunctioneel worden gebruikt, dadelijk een fraaie herbestemming krijgen of worden gered door particulieren of monumentenorganisaties. Maar een groot aantal is wel het behouden waard. Hoe helpen we die 'tussentijd' door? Want al ontbreekt een per-

spectief op dit moment, op langere termijn kan zich een goede nieuwe bestemming aandienen.

Voorbeelden

Tijdens het symposium 'Oude waarden en het nieuwe handelen', 6 november 2015, georganiseerd door RCE, VBMK en BHRE, werd als resultaat vanuit de werkgroep Tussentijd het project 'Adopteer een Kerk' gepresenteerd (zie verderop in dit Jaarboek). De plek waar dit symposium plaatsvond toonde zelf al het belang van de 'tussentijd': de Zuiderkerk in Hilversum. Dit is een voormalige gereformeerde kerk uit 1923, gesloten in 1996 en verkocht aan de gemeente, voorbestemd om te worden gesloopt voor een appartementencomplex, door tegenstand en crisis uitgesteld, intussen – na jaren leegstand – 'ontdekt' door en tijdelijk in gebruik gegeven aan een internationale evangelische kerkgemeenschap en in 2012 door deze aangekocht, gerestaureerd en heringericht. Dit voorbeeld laat zien dat een lange tussentijd uiteindelijk kan leiden tot een nieuwe bestemming die aanvankelijk helemaal niet in zicht was.

Ook vroeger heeft een tussentijd meermalen de redding van een kerkgebouw betekend, al was het tijdelijke gebruik misschien 'minder passend'. Voorbeelden bieden vele klooster- en gasthuiskapellen die na de Reformatie overtollig werden en bestemmingen kregen als saaihal, oorlogsmagazijn, krankzinnigengesticht of schermeschool, voordat zij later heringericht werden als kerk. De Grote Kerk van Veere kwam in 1800 leeg te

staan, werd in 1811 militair hospitaal, stond later weer leeg en werd in 2004 tot cultureel centrum bestemd. De Dominicanenkerk in Maastricht had vanaf 1805 allerlei functies, van stadsmagazijn tot fietsenstalling, voordat zij in 2008 'de mooiste boekwinkel ter wereld' werd. De Zuiderkerk in Amsterdam, gesloten in 1929, diende als opslagruimte, mortuarium, na 1950 voor tentoonstellingen en – na restauratie en inbouw van galerijen – tot 2010 als gemeentelijk informatiecentrum. En nu als ruimte voor congressen, recepties en culturele evenementen.

Deze voorbeelden maken overigens duidelijk dat behalve de tussentijd ook de nieuwe bestemming van zeer tijdelijke aard kan zijn. Daarnaast laten zij zien dat kerkmeubilair en inventaris altijd het meest kwetsbaar zijn: in de genoemde kerken rest er vrijwel niets meer van. Zowel in de tussentijd als bij verbouwing en herbestemming van kerken gaan nog te vaak historisch interessante interieurs verloren.

Rol van de gemeente

Het is van belang dat het probleem van kerkrimp en leegstand door de gemeente wordt onderkend. Zij kan daarbij het voortouw nemen door het ontwikkelen van een zogenaamde kerkvisie. Dit is een ideaal instrument in de aanpak van de problematiek van leegstand en herbestemming. Het geeft namelijk antwoord op één van de kernvragen binnen deze problematiek: welk religieus erfgoed is van belang om te bewaren en waarom?

Een kerkvisie is een document dat op basis van inventarisatie en analytisch onderzoek een realistisch toekomstperspectief schetst voor het religieuze erfgoed in een bepaalde stad of regio. Idealiter omvat het een zo compleet mogelijk

overzicht van het aanwezige religieuze erfgoed, inclusief kloosters, belangrijke interieurs en ensembles, geeft het een zo uitvoerig mogelijke analyse van het hergebruikspotentieel en doet het onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak. De selectiecriteria moeten eenduidig zijn en transparant worden toegepast. Daarnaast is het van belang dat de kerkvisie wordt ingebed in gemeentelijk beleid en regelmatig wordt geëvalueerd. Dat gebeurt tot nog toe onvoldoende. Ten slotte is intensieve samenwerking tussen kerkbesturen en lokale overheden essentieel. Inmiddels zijn er goede voorbeelden bekend.

Voorwaarden voor behoud

Bij leegstand, maar ook bij een tijdelijke – minder passende – bestemming is het in goede conditie houden van het gebouw (wind- en waterdicht) en van de nog aanwezige interieuronderdelen (het voorkomen van beschadiging gedurende het tijdelijke gebruik) van groot belang. Deze tussentijd geeft ruimte om onderzoek te doen naar een passende nieuwe bestemming. Het vinden van nieuwe gebruikers, huurders, eigenaren, ontwikkelaars en het matchen van alle actoren is hierbij cruciaal.

Voor het behoud van het gebouwde religieuze erfgoed zijn daarnaast zaken als deskundigheid, zorgvuldigheid en respect ten aanzien van het erfgoed onmisbaar. Dit is ook belangrijk wanneer er besluiten genomen moeten worden over een nieuwe bestemming en de noodzakelijke aanpassingen daarvoor. Kennis van zaken op dit specifieke gebied, met oog voor de kwaliteiten van het gebouw en voor belangrijke onderdelen en details is essentieel wil er kans zijn op een niet alleen economisch en maatschappelijk, maar ook esthetisch geslaagd resultaat.

De Hoeksteen in Uithoorn

Het voormalige kerkgebouw De Hoeksteen in Uithoorn komt in de komende twee jaar leeg te staan. Nu is het pand nog in gebruik als openbare bibliotheek. Die verhuist echter op termijn naar een nieuw te bouwen multifunctioneel complex.

Rietveld kerk

De huidige bibliotheek is in 1964-65 gebouwd als hervormde kerk naar een ontwerp van Gerrit Rietveld. De gemeente Uithoorn, sinds 1985 eigenaar van het pand, heeft geen budget voor opnieuw een herbestemming. Men zal dus ook een nieuwe eigenaar moeten vinden.

Rietveld ontwierp de kerk als halve kubus, die op windstille dagen wordt gecompliceerd door het spiegelbeeld in de waterpartij waarin het gebouw ligt. De bouwmeester, die zelf niet religieus was, zou zich hebben laten inspireren door het Bijbelboek Openbaringen, waarin het Nieuwe Jeruzalem wordt beschreven als een vierkante stad.

Vele functies

In de loop der jaren heeft het pand vele functies vervuld. Bij de opening in 1965, een jaar na Rietvelds dood, bood het kerkgebouw ook onderdak aan een crèche en beschikte het over een grote toneelzaal. Ten tijde van de tweede feministische golf was er in het gebouw een vrouwenref-centrum. Later kwamen er een bijkantoor van de Rabobank en een wereldwinkel.

In 1981 besloot het hervormde kerkbestuur de Hoeksteen af te stoten. Het gebouw was naar het oordeel van het bestuur minder geschikt als kerkelijk centrum en had hoge exploitatielasten. Bovendien zag men voor de Hoeksteen goede

herbestemmingsmogelijkheden. Men dacht aan de vestiging van een bibliotheek. Dit ging echter niet zonder strubbelingen en vereiste veel overleg tussen kerkenraad en gemeente. Maar uiteindelijk zag de Gemeenteraad het behoud van het gebouw als een collectieve verantwoordelijkheid. In 1985 werd de gemeente eigenaar en de openbare bibliotheek hoofdhurder. In de kerkzaal werden twee verdiepingen met vides gerealiseerd. De hoofdentree werd ook de ingang van de bibliotheek. De voormalige theaterzaal werd verkleind tot ontvangstruimte tevens film/theaterzaal. Van het door Rietveld ontworpen meubilair werden enkele banken, de kansel en een tafel overgedragen aan het Kröller-Müller Museum. Maar nu, dertig jaar later, blijkt ook de bibliotheekfunctie niet de definitieve eindbestemming van het gebouw en wordt de voormalige kerk opnieuw te koop aangeboden.

Uitdaging

Het pand biedt fikse uitdagingen. Het enkele glas moet worden vervangen en isolatiemateriaal aangebracht. De kleinkinderen van de ontwerper, betrokken bij de gesprekken over herbestemming, zien het liefst een Rietveld-museum in het pand. De gemeente denkt echter aan een mix van activiteiten met bijvoorbeeld een winkel, werkplaats en horeca.

De provincie Noord-Holland kiest elk jaar drie herbestemmingsprojecten die met een traject van de Cultuur Compagnie extra vaart krijgen. De Hoeksteen is een van deze projecten.

Brigitte Linskens en Arie de Groot

De Mozes en Aäronkerk opnieuw als kerk in gebruik

Amsterdam heeft er een rooms-katholieke kerk bij gekregen! De Mozes en Aäronkerk, het markante gebouw aan het Waterlooplein, is weer officieel in gebruik genomen als kerk. De wijding vond plaats tijdens een feestelijke eucharistieviering op 28 september 2014 door mgr. Jos Punt, bisschop van Haarlem-Amsterdam, bijgestaan door een aantal hulpbisschoppen en priesters. Het gebouw werd sinds 1980 niet meer gebruikt voor reguliere rooms-katholieke vieringen. De nieuwe huurder is de Gemeenschap Sant'Egidio, een internationale lekenbeweging die zich inzet voor hulp en bijstand aan armen, eenzamen en daklozen. De kerk fungeert nu als uitvalsbasis voor projecten als het uitdelen van voedsel aan daklozen en het bezoeken van eenzame ouderen. Daarnaast vinden er kerkdiensten plaats.

Het gebouw

De kerk van Sint Antonius van Padua, beter bekend als de Mozes en Aäronkerk, verrees in de jaren 1837-1841 op de plek waar voordien een rooms-katholieke schuilkerk stond. De 'Waterstaatskerk' is gebouwd naar ontwerp van Tieleman Franciscus Suys (1783-1861) in de stijl van het neoclassicisme. De kerk bezit een prachtig achttiende-eeuws barok hoogaltaar, een rijk gesneden negentiende-eeuwse preekstoel, beeldhouwde kruiswegstaties en een groot orgel uit 1871/1887. Zowel de kerk als het orgel zijn eind twintigste eeuw grondig gerestaureerd.

Tussentijd

De parochie werd in 1969 opgeheven en de kerk kreeg een maatschappelijk-culturele bestemming. De Stichting Mozeshuis, gevestigd in het gelijknamige nieuwe pand naast de kerk, organiseerde er verschillende activiteiten op maatschappelijk, cultureel en educatief terrein, zoals interreligieuze en andere bijzondere vieringen, discussiebijeenkomsten en symposia, tentoonstellingen en concerten. In 2011 werd de kerk bovendien officiële trouwlocatie voor burgerlijke huwelijkssluitingen. Aan dat alles kwam op 1 maart 2014 een einde, omdat de Stichting Mozeshuis, die de kerk huurde, ten gevolge van subsidiekortingen geen geld meer had. Na enkele maanden van onzekerheid wees het bisdom de kerk en het Mozeshuis toe aan Sant'Egidio. Het gebouw heeft nu vooral weer een kerkfunctie, al wil dat niet zeggen dat er niets meer aan cultuur zal worden gedaan.

Brigitte Linskens
en Arie de Groot

Peter Stutvoet

Kerksluiting – tussentijds gebruik

De kerk gaat haar deuren sluiten! Hoe vaak zal dat de komende jaren nog te horen zijn? Teruglopend kerkbezoek, fusie van gemeente of parochie, feit is dat het open houden van het kerkgebouw niet langer mogelijk is. Meestal heeft dat een economische oorzaak: de exploitatie is al langer onrendabel en heeft een punt bereikt dat het niet langer verantwoord is deze te continueren.

Scenario's

Als de kerkelijke functie eindigt dringt zich de vraag op wat er met het gebouw, zijn interieur en mogelijke kerkschatten moet gebeuren. Beter nog is het wanneer bestuur en beheerder al bij een dreigende of aanstaande kerksluiting zich oriënteren op mogelijke toekomstscenario's. Er zijn geen vaststaande trajecten of formats die als voorbeeld kunnen dienen; wel kunnen uit praktijkvoorbeelden lessen worden geleerd en aanbevelingen worden gedaan.

Dilemma's

Kerksluiting gaat gepaard met veel emotie. Het kerkbestuur heeft meestal al een lang traject doorlopen alvorens het definitieve besluit valt en worstelt met de vraag: wat nu verder met de kerk?

Eén ding staat vast: leegstand leidt tot verval en uiteindelijk tot verlies van het gebouw. Anders gezegd: gebruik is een betere waarborg voor instandhouding dan het bezit van een monumentenstatus. Maar wil de (kerkelijke) gemeenschap de kerk wel openhouden? Is daar draagvlak voor?

Is er bereidheid om na te denken over een ander gebruik?

Randvoorwaarden

Bij de beoordeling van de toekomstmogelijkheden van een kerk hanteer ik een aantal randvoorwaarden:

- 1 Er moet lokaal draagvlak, alsmede een gevoel van urgentie zijn bij bestuur, kerkleden, betrokkenen, omwonenden en politiek.
- 2 Een duurzame – langdurige, zekere – toekomst van een (kerk)gebouw, gebaseerd op een sluitende exploitatie: de kosten moeten worden gedekt door inkomsten.
- 3 Anticiperen op veranderend gebruik; nieuwe functies zullen in de toekomst ook weer wijzigen.

Zonder draagvlak en een sluitende exploitatie is er geen toekomst voor het kerkgebouw! Ongeacht voor welk scenario er wordt gekozen. De kerk stort na sluiting niet onmiddellijk in. Wel voltrekt zich een proces van verval.

Het zoeken naar en vinden van een ander gebruik van de kerk ondervindt veel concurrentie van de enorme leegstand van commercieel en maatschappelijk vastgoed. Bovendien zijn kerken vaak kostbaar in onderhoud en is hun volume moeilijk optimaal te benutten.

Leegstandsbeheer van gebouwen floreert als nooit tevoren en biedt – mogelijk ook voor kerken – een oplossing bij tijdelijke leegstand, maar is een vorm van tussentijds gebruik die hier niet verder wordt belicht.

Tussentijds gebruik

Er kunnen talloze redenen zijn waarom na een kerksluiting niet onmiddellijk een nieuwe functie voorhanden is. Toch is het ook dan van groot belang te streven naar een gebruik dat bijdraagt aan de instandhouding: tussentijds gebruik, bedoeld om een periode te overbruggen naar een definitieve bestemming. Daarvoor gelden dezelfde randvoorwaarden: draagvlak en een sluitende exploitatie.

De kosten voor (tijdelijke) instandhouding kunnen redelijk eenvoudig worden bepaald. Onderhoud (minimaal vereist), verzekering, heffingen, beheer, energie en schoonmaak moeten worden gedekt door inkomsten. Gebruik is belangrijk, maar moet geen geld kosten. Tenzij de eigenaar of een ander – privaat of publiek – bereid is om voor een bepaalde periode deze tekorten te compenseren.

Voorbeeld 1

Een woningcorporatie heeft mij betrokken bij de herbestemming van een door deze aangekochte kerk, die stedenbouwkundig, architectonisch en historisch onderdeel uitmaakt van de buurt. Na aankoop kregen kunstenaars de kerk in gebruik en zij betaalden hiervoor een geringe, niet kostendekkende, vergoeding. De woningcorporatie nam gedurende tien jaar het onderhoud en het tekort op de exploitatie voor haar rekening. Vervolgens is vanuit een marktvrage, in dit geval een sociaal-maatschappelijke organisatie, een huisarts en een tandarts, de definitieve herbestemming vormgegeven. Draagvlak van de buurt is ook bij tijdelijk gebruik van cruciaal belang. De kunstenaars zorgden voor (enige) interactie met de buurt en

veroorzaakten met hun activiteiten geen ongewenste effecten (rommel, uitstraling, parkeerdruk, geluid).

Voorbeeld 2

Een (protestantse) kerk kampte met teruglopende aantallen kerkgangers en daardoor forse tekorten op de exploitatie. Bezorgde kerkleden en een aantal omwonenden richtten een stichting op die de kerk kocht en de verantwoordelijkheid voor instandhouding overnam van het kerkbestuur. Om een frequenter gebruik door uiteenlopende gebruikers mogelijk te maken zijn eerst de vaste banken verwijderd en basisfaciliteiten (toiletten, garderobe, verwarming, ventilatie, verlichting, geluid, bergruimte) aangebracht. Gefinancierd door creatieve publieksacties, waarbij de lokale middenstand en horeca nadrukkelijk zijn betrokken. Voor kerkdiensten moet huur worden betaald en ook voor incidentele verhuur wordt een kostendekkend tarief gehanteerd. Juist dit laatste vormt voor kerkbesturen en beheerders een struikelblok. Inmiddels is de kerk – rijksmonument – gerestaureerd.

Voorbeeld 3

Een kerk kwam leeg en is nu in gebruik als (meubel)opslag, waarvoor – ook hier – de vaste banken zijn verwijderd. De tekorten op de exploitatie komen voor rekening van de kerkgemeente. Andere functies zijn ook denkbaar zolang die een opbrengst genereren en niet schadelijk zijn voor het gebouw. Omdat er geen geschikte gebruiker kon worden gevonden wil het kerkbestuur de kerk verkopen. Herontwikkeling voor een anonieme marktpartij is niet te financieren.

»

Voorbeeld 4 – de parabel van de caravan

‘Liever caravans of een supermarkt, dan helemaal niets’ is een uitspraak die ik geregeld gebruik in voordrachten of bij adviezen.

In een leegstaande kerk worden tien caravans gestald, wat jaarlijks €4.000,- oplevert. Niet primair beoogd als nieuwe bestemming, maar de resultante van het ‘afpellen’ van verschillende opties. De verwarming of de verlichting hoeft niet aan en je hebt er geen omkijken naar. Met dit geld is er een sluitende exploitatie en kunnen kleine reparaties en wat onderhoud worden verricht. Ook zijn er nu tien ‘gebruikers’ van de kerk die alert zijn op een gebroken ruitje of een overlopende goot. Het kerkbestuur werkt intussen samen met een deskundige aan de definitieve herbestemming van het gebouw met ruimte voor het houden van diensten.

Wat leren de voorbeelden – samengevat in de parabel van de caravan – ons?

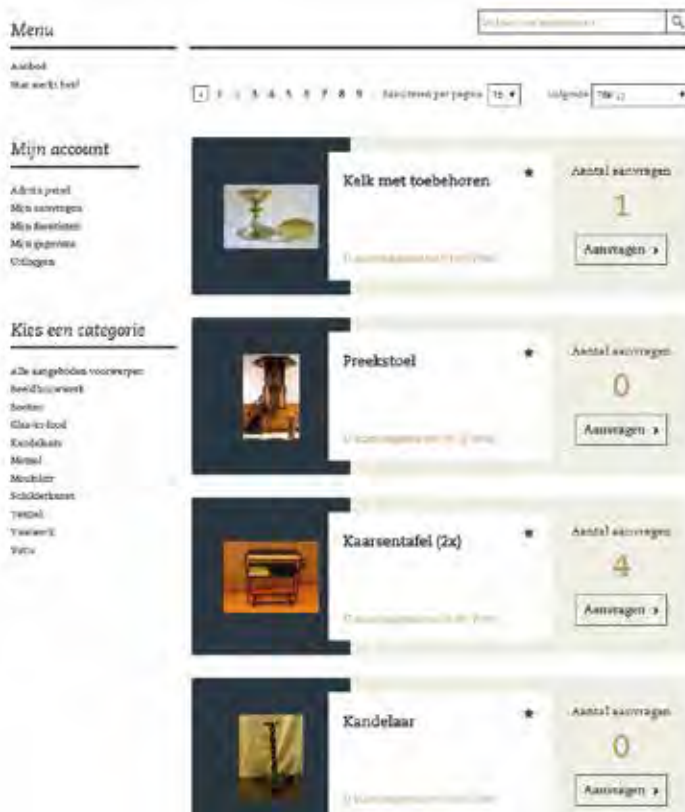
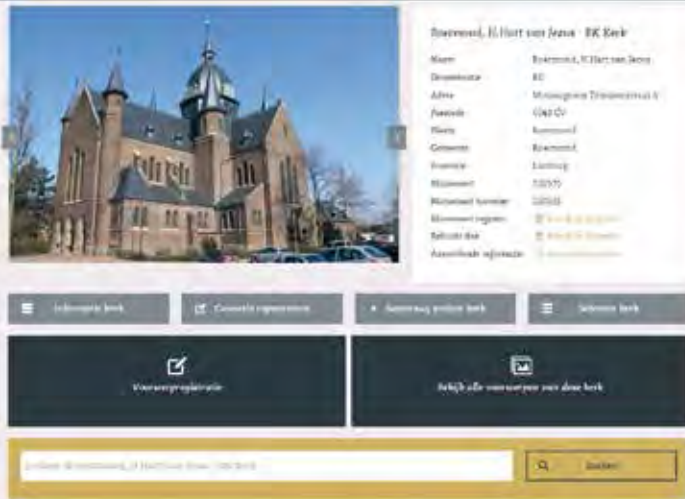
Zonder draagvlak komt er geen nieuwe bestemming, zonder gevoel van urgentie is er geen bereidheid om over minder wenselijke oplossingen na te denken en blijven de lasten van een lege kerk voor rekening van het kerkbestuur. Door het ontbreken van onderhoud treedt sluipend onomkeerbaar verval in.

Tijdelijk gebruik is net zo goed als een nieuwe bestemming onderhevig aan eisen en voorschriften. Tussentijds gebruik met als uitgangspunt een sluitende exploitatie geeft de ruimte aan partijen om toe te werken naar een gewenste oplossing voor de (dreigende) leegstand.

Peter Stutvoet is erfgoeddeskundige, voormalig directeur van NV Monumenten Fonds Brabant en bestuurslid van de VBMK

Sportschool in de voormalige Hubertuskerk in Maastricht

Marc de Beyer Van kerkelijk naar nieuw gebruik: wat doen we met de voorwerpen in onze kerk?

In het zijaltaar staat het beeld van Maria met Kind. Anique de Kruijf kan nog net de afmetingen opnemen, het beeld fotograferen en de maker noteren voordat het in een houten kist wordt ingepakt. Het grootste deel van de kerk is al leeg, de laatste roerende en soms nagel-vaste onderdelen van het kerkinterieur worden vandaag ingepakt. De kluis staat vol, veel is al overgebracht naar de kerk waar de gelovigen tijdelijk naartoe gaan.

Erfgoed in Kerken en Kloosters

Anique werkt voor Museum Catharijneconvent. Als specialist van de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters brengt de kunsthistorica de collectie van de O.L.V. Onbevleete Ontvangene – of Meerburgkerk – in Zoeterwoude-Rijndijk in kaart. De kerk wordt gerestaureerd en verbouwd. Tekeningen van het Bouwbureau van het bisdom Haarlem-Amsterdam laten een glazen scheidingswand zien, halverwege het schip. Na de verbouwing is er een liturgisch centrum waar de geslonken, maar actieve parochie bijeenkomt, en een gedeelte voor niet-kerkelijke bijeenkomsten van de dorpsgemeenschap.

Kerkcollectie digitaal

Deze aanpassingen hebben gevolgen voor het interieur van de kerk en voor de voorwerpen die

erin staan. Anique is door het bisdom ingehuurd om de parochie te helpen. Zij brengt alle religieuze voorwerpen in kaart en registreert deze in het online registratiesysteem Kerkcollectie digitaal (kerkcollectie.catharijneconvent.nl). Elk voorwerp wordt voorzien van ten minste één goede foto. Op de zilvermerken wordt ingezoomd. Het is de eerste stap in een proces van inventariseren, waarden en selecteren. Want niet elk voorwerp zal opnieuw een plek krijgen in de heringerichte kerk. En om te bepalen wat kan blijven en wat afgestoten kan worden, moeten we weten wat er in huis is.

Keuzes maken

Het is een proces waar veel kerken op dit moment mee te maken hebben. De gemeente of parochie is kleiner geworden, vaak heeft een fusie plaatsgevonden, en nu moeten er keuzes gemaakt worden wat er met de kerk en de inventaris moet gebeuren. Die keuzes moeten gefundeerd zijn. Natuurlijk kunnen we kelken, cibories of avondmaalsstellen een andere plek geven, in het buitenland wellicht. Maar cultureel waardevolle voorwerpen, zeventiende-eeuwse avondmaalsbakers met een inscriptie bijvoorbeeld, willen we waarschijnlijk liever behouden.

Nieuw gebruik van de kerk

De overgangsfase – van alleen kerk zijn naar neven- of hergebruik – kan jaren duren. In de middeleeuwse Martinuskerk van Schellinkhout worden al een tijd geen diensten meer gehouden. De kerk ligt schitterend in het West-Friese land, op steenworp afstand van het Markermeer. De gelovigen kerken al een tijd in Venhuizen. De kerk van Schellinkhout is in eigendom overgedragen aan Kerk en Klooster van BOEi, dat zich niet alleen op industrieel maar ook op kerkelijk erfgoed richt. BOEi probeert de rijksmonumentale kerk voor andere doeleinden aan te wenden. Een horecafunctie is een van de mogelijkheden, eventueel gekoppeld aan activiteiten van Stephan van den Berg, bekend surfer in de jaren '80. De kerk ligt tenslotte aan het Markermeer.

Registratie van het erfgoed

Op een frisse en zonnige februariochtend registreert Marco Blokhuis de geelkoperen lezenaar in Kerkcollectie digitaal. Museum Catharijneconvent ontwikkelde dit registratiesysteem zodat elke gemeente of parochie via het web toegang heeft tot de gegevens van de voorwerpen van hun kerk. Het kerkbestuur, de koster of de enthousiaste vrijwilliger kan ook zelf gegevens invoeren en foto's toevoegen. Het is een eenvoudige manier om een inventaris op te stellen en bij te houden.

Culturele waarde van het erfgoed

Marco is speciaal geïnteresseerd in geelkoperen lezenaars en doopbogen. Hij ontdekte dat in veel kerken dezelfde mal of hetzelfde ontwerp is gebruikt. Net als Anique werkt Marco op de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters van Mu-

seum Catharijneconvent. Hij is gespecialiseerd in protestants erfgoed. Nadat hij de lezenaar heeft opgemeten en enkele foto's heeft ingevoerd bepaalt hij de waarde ervan, de culturele waarde welteverstaan. Want ook in Schellinkhout geldt: er moeten keuzes worden gemaakt. En de vraag is waar de voorwerpen het beste tot hun recht komen. Als de kerk een nieuwe publieke functie krijgt dan is het misschien wenselijk dat enkele interieurelementen blijven. Het heeft zijn charme als zichtbaar is dat men in een voormalige kerk zit. De grote negentiende-eeuwse bankenblokken worden ongetwijfeld verwijderd, die staan straks in de weg. Maar misschien kan de zeventiende-eeuwse preekstoel blijven? Eventueel in combinatie met de dooptuin? Hoe dan ook: een waardestelling van dergelijke interieuronderdelen biedt de mogelijkheid om dit soort keuzes transparant en onderbouwd te maken.

Vraag en aanbod religieuze voorwerpen

Van sommige voorwerpen wordt na de inventarisatie en waardestelling van Marco duidelijk dat ze hoe dan ook een andere plek zullen krijgen. Op de website vraagenaanbod.catharijneconvent.nl kan men een 'neogotisch kerkorgel' aanvragen. Het komt uit de kerk van Schellinkhout. De Telegraaf omschreef *Vraag en Aanbod* als een 'marktplaats voor religieuze voorwerpen'. Dat klopt, met twee duidelijke verschillen: de aanvrager moet een kerkelijke instelling zijn, of daaraan verwant, en er is geen geld mee gemoeid. Een buitenlandse herbestemming is geen probleem. Sterker, dat is eerder regel dan uitzondering op *Vraag en Aanbod*. Zo verging het de banken van de Meerburgkerk in Zoeterwoude ook. Zij hebben inmiddels een nieuw huis gevonden in een kerk

in Polen. Een grote vrachtwagen bracht de banken daar naartoe.

Herbestemming van religieuze voorwerpen

Op *Vraag en Aanbod* is plek voor religieuze voorwerpen die moeten worden afgestoten. Het gaat om avondmaalsgerei, kelken, knielbanken, liturgische kleding, kaarsenbanken, schilderijen, collectezakken, noem maar op. Maar ook een preekstoel kan erop worden geplaatst, of een communiebank. Om voor dergelijke, cultureel waardevolle voorwerpen een goede plek te vinden heeft Museum Catharijneconvent ook een herbestemmingsconsulent in dienst. Op deze manier hebben we onder meer een prachtige bestemming gevonden voor een omvangrijk smeedijzeren ensemble. De ambo, communiebank, kandelaars, kaarsenbanken en hekwerken voor rondom het koor kwamen uit een Rotterdamse kerk en pronken nu in de H. Laurentiuskerk in het Limburgse Spaubeek.

Advies Museum Catharijneconvent

Juist in de overgangsfase, tijdens de zoektocht naar een neven- of herbestemming van de kerk, is het belangrijk om advies in te winnen. De erfgoed specialisten van Museum Catharijneconvent kunnen hierbij van dienst zijn. Als er een inventarisatierapport van uw kerk is, kunt u toegang krijgen tot uw gegevens in Kerkcollectie digitaal. Ook hebben wij de *Handreiking roerend religieus erfgoed* ontwikkeld. Hierin zetten we op inzichtelijke wijze het hele proces uiteen, van het samenstellen van een projectteam tot het maken van een inventarisatierapport, van het vaststellen van de culturele waarde tot het afstoten van voorwerpen. U kunt de *Handreiking* gratis aanvragen

bij Museum Catharijneconvent.

Het kerkelijk leven in Nederland verandert sterk. Veel kerkgemeenschappen zoeken naar nieuwe mogelijkheden. In deze fase – van kerk naar nieuw gebruik – kunnen we de handen ineen slaan om ons religieuze erfgoed een mooie toekomst te geven.

Voor meer informatie:

www.catharijneconvent.nl (kerken & kloosters).

Marc de Beyer is hoofd

Erfgoed in Kerken

en Kloosters Museum

Catharijneconvent en

bestuurslid van de VBMK

Rudi van Straten Ruimte voor klank? Geef klank de ruimte!

Klinkend erfgoed bedreigd, nieuwe kansen en ontwikkelingen

Het is een groeiend probleem: kerken die niet meer als kerk functioneren en een ander gebruik hebben gekregen met daarin een orgel, een luidklok en/of een torenuurwerk, niet zelden historisch en waardevol. De nieuwe eigenaar of gebruiker weet er geen raad mee, er is geen vaste organist meer, de klok wordt nooit meer geluid en wat is gemaakt om te klinken staat er verweesd bij. Dat is jammer, want een klinkend monument dat niet langer van zich kan laten horen, is in feite in gevaar.

Gebruikers van het klinkend erfgoed zijn essentieel zijn voor het in goede staat houden van deze bijzondere objecten. Ieder instrument heeft een mentor nodig die de onderhoudstoestand van het instrument bewaakt. Alleen hij of zij kan tijdig aangeven wanneer de onderhoudstoestand achteruit gaat, plotselinge schades optreden of ondeskundig onderhoud wordt gepleegd. Een goed geïnstrueerde mentor of gebruiker bespaart uiteindelijk de eigenaar veel geld. Tijdig ingrijpen voorkomt achterstallig onderhoud en kostbare restauraties.

De doopsgezinde kerk in Akkrum moest haar deuren sluiten en verhuurde vervolgens de kerk, met daarin een fraai orgel van de Leeuwarder orgelmaker Van Dam, aan een bloemenzaak. De eigenaresse van de winkel stelde op

een gegeven moment de vraag wat zij met het orgel aan moest. Ze kon doorverwezen worden naar een professionele organist en adviseur die haar met raad en daad ter zijde stond. Helaas was de winkel geen lang leven beschoren en sloot na twee jaar. Binnenkort komt er een yogastudio in. Yoga onder orgelklanken?

Veelvuldig wordt de vraag gesteld of de luidklokken, uurwerken en orgels gebonden zijn aan de ruimte waar ze staan of dat ze ook verplaatst kunnen worden. Voor luidklokken en uurwerken is deze vraag vaak minder nijpend; ze hangen of staan in aparte architectonische bouwdelen die zelden bij een mogelijke herbestemming van een nieuwe functie worden voorzien. De objecten daarin kunnen meestal ongemoeid blijven. Van belang is dat de toekomstige eigenaar goed wordt geïnformeerd over deze objecten en de zorg die ze minimaal nodig hebben om hun voortbestaan te kunnen garanderen.

Orgels

Voor de orgels is de problematiek veel ingewikkelder: ze staan in de ruimte die een nieuwe functie moet gaan krijgen. Door herinrichting wordt het gebruik van deze instrumenten vaak drastisch beknot. Daarnaast wordt vaak gestreefd naar een aan de nieuwe functie aangepaste klimaatbeheersing. Het gevolg kan zijn dat door de gewijzigde omstandigheden het instrument grote schade kan gaan oplopen. Verwijderen lijkt dan de enige optie. »

Toch zijn ook in deze situatie alternatieven mogelijk waarbij het orgel wel in gebruik kan blijven. Het instrument verdient dan wel zorg en een op de nieuwe situatie afgestemd gebruik. Op initiatief van de VBMK en de RCE is het platform Klinkend Erfgoed opgericht. Dit platform richt zich met name op deze nieuwe situaties en probeert eigenaren en gebruikers te ondersteunen met informatie om tot verantwoorde keuzes te komen. De recent uitgebrachte ‘orgelwaaier’, een praktische handleiding voor gebruik en onderhoud van de orgels, blijkt te voorzien in een grote behoefte.

En dan blijken er vaak onvermoede uitdagingen en oplossingen te kunnen ontstaan. In de Zwolse Broerenkerk heeft dat geleid tot een variant waarbij de boekhandel niet langer gezien wordt als een winkel maar de ruimte als een ‘beleving’ met daarin allerlei activiteiten zoals concerten, voordrachten en presentaties. Een heuse ‘lounge’omgeving ontbreekt daarbij niet; in het koor van de kerk is een comfortabele caféachtige omgeving gecreëerd waar de bezoekers op hun gemak kunnen lezen onder het genot van een drankje.

Beheerders en mentoren

Een herbezinning op het instandhoudingsbeleid rondom het Klinkend Erfgoed is van groot belang geworden, zeker als het gaat over verantwoord beheer, gebruik en toezicht. In dit opzicht dienen er, met name in regio’s met veel plattelandskerken waar weinig gekwalificeerde gebruikers zijn, wellicht regionale beheerders te komen, wellicht zelfs interconfessioneel. De Stichting Oude Groninger Kerken werkt al jaren met een dergelijk mentorschap en heeft daar goede ervaringen mee opgedaan.

Hierdoor geïnspireerd is vanuit het platform Klinkend Erfgoed een werkgroep ‘Mentoraat Klinkend Erfgoed’ opgericht met als doel om landelijk iets te doen aan deze problematiek. In eerste instantie richt de werkgroep zich op de groeiende groep monumentale orgels zonder vaste bespeler. Door studiedagen te organiseren, een gedragscode voor mentoren vast te leggen en hen op te leiden in de uitoefening van hun rol hoopt de werkgroep op termijn te kunnen voorzien in deze leemte. De mentor zal dan niet alleen als vraagbaak dienen voor de gebruikers, maar ook periodiek de instrumenten controleren. En als er dan instandhoudingsplannen moeten worden opgesteld kan de betreffende mentor daar een sturende rol in spelen. Door op gezette tijden de hen toevertrouwde objecten langs te gaan voorkomen zij dat deze, door achterstallig onderhoud of verkeerd gebruik, in hoog tempo vervallen.

Klokkenluidersgildes

Voor de luidklokken heeft zich al een nieuwe vorm van verantwoord gebruik en beheer aangediend: de klokkenluidersgildes. Gestart in Utrecht, rondom de luidklokken van de Dom, ontstaan meer en meer groepen vrijwilligers die op vaste tijden handmatig de klokken luiden. Dit klokkluiden heeft in veel gevallen niet alleen een religieuze betekenis maar vervult steeds meer ook een maatschappelijke rol. Denk aan het op grote schaal luiden van de luidklokken toen het neerstorten van het vliegtuig van Malaysia Airlines, MH17, werd herdacht. In tal van plaatsen, zowel in de grote steden als op het platteland, zien we dat de traditie van het handmatig luiden van klokken weer in ere wordt hersteld. Hiermee

worden de klokken niet alleen weer hoorbaar, maar de geoefende klokkenluider bewaakt door het handmatig luiden ook de onderhoudstoestand van de klokken. Vanzelfsprekend dienen hierbij ook doelstellingen en uitgangspunten te worden geformuleerd om het klokkluiden op een verantwoorde manier te laten plaats vinden.

Torenuurwerken

Met de komst, in de twintigste eeuw, van elektrische en elektronische uurwerken vond menig eigenaar het, om praktische redenen, beter om de oude uurwerken te vervangen in plaats van tijd en geld te investeren in onderhoud en reparatie. De instandhouding van mechanische uurwerken lijkt immers een functioneel anachronisme. Veel mechanische uurwerken zijn sindsdien buiten werking gesteld, naar onbeschermd locaties verhuisd of zelfs geheel verdwenen. Hoewel veel mechanische uurwerken verdwenen zijn, is er gelukkig ook een groot aantal bewaard gebleven om ons nageslacht te laten zien hoe de openbare tijdsaanwijzing gedurende de eeuwen is geëvolueerd naar de hedendaagse elektronische perfectie. Het besef dat historische uurwerken deel uitmaken van ons gemeenschappelijk cultureel erfgoed maakt behoud zeer relevant.

Samen met de luidklokken vormen de uurwerken een samenbindend element in onze maatschappij. Immers, het luiden van de klok als signaal bij belangrijke blijde maar ook droeve gebeurtenissen, en het zien van de tijd maakt ons, samen met onze omgeving, deelgenoot van het vergankelijke. ‘Tempus fugit’ – De tijd vliedt! In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht (en vanzelfsprekend wordt gepropageerd door de-

genen die er een economisch belang bij hebben), is het zelden nodig om het uurwerk te vervangen; wat mensenhanden hebben gemaakt, kunnen mensenhanden duurzaam herstellen. Het is daarbij altijd mogelijk om het torenuurwerk te laten functioneren als in vroeger tijden. Ook hiervoor ontwikkelt het platform Klinkend Erfgoed aanbevelingen.

Rudi van Straten is senior specialist Klinkend Erfgoed bij de RCE.
www.klinkenderfgoed.nl

Theo Schuyt en Sylvia Pijnenborg/ Kerken goud waard?

Al sinds 2008 (Jaar van het Religieus Erfgoed) weten we dat kerkgebouwen leeg komen te staan. Veel burgers vinden behoud van de gebouwen belangrijk. Eigenaren denken vaak nog dat een stevige opbrengst mogelijk is. Adviseurs baseren zich daarbij op enkele voorbeelden, die echter niet exemplarisch zijn. Kerkbestuurders komen daarmee op het verkeerde been te staan: het aanbod van functies dat ‘past’ bij een kerk is beperkt en restauratie met herbestemming brengt vaak maar net of onvoldoende op. Het kerkgebouw is dus geen goudmijn maar eerder ‘één euro’ waard. Wél is het zo dat ‘de omgeving’ van behoud en herbestemming profiteert. Het is dus de kunst om die omgeving te mobiliseren: overheden, burgers en bedrijven. Dat is de taak van adviseurs; dan helpen zij kerkeigenaren écht op weg.

Door de huidige maatschappelijke ontwikkelingen en de secularisatie maken grote christelijke kerkgemeenschappen de balans op en zijn zij bezig met een drastische inkrimping van het gebouwenbestand. Plaatselijke kerkgemeentes en parochiebesturen maken hun eigen afwegingen welke gebouwen men wil handhaven en welke zullen worden verkocht, maar ook de bisdommen spelen in die afwegingen een belangrijke rol. In 2008 werd voorspeld dat twee kerkgebouwen per week de deuren zullen sluiten. Dat gebeurt op dit moment nog niet, maar voorzien wordt dat binnen enkele jaren de aantallen kerksluitingen zullen toenemen.

Dit is een maatschappelijk vraagstuk. Voor een groot deel gaat het immers om monumenten. Wij hebben er als maatschappij voor gekozen deze gebouwen te willen behouden, omdat ze een bijzondere culturele waarde vertegenwoordigen. Daarbij komt dat deze gebouwen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld industrieel erfgoed, veel meer en vooral ook een emotionele waarde hebben. Toch is het nodig om de vraag naar de economische waarde te stellen. Want wat is een kerk waard?

Onze ervaringen van de afgelopen jaren laten zien dat huidige eigenaren van kerkgebouwen regelmatig denken dat hun kerk eenvoudig verkocht kan worden. Mede door adviseurs en makelaars die verkondigen dat er een ‘enorme’ behoefte is aan dit soort objecten worden bij de eigenaren verwachtingen gewekt. Maar kunnen die verwachtingen ook waar worden gemaakt? Natuurlijk: kleine – voornamelijk protestantse – kerken die gunstig gelegen zijn worden relatief eenvoudig verkocht. Deze worden verbouwd tot woning of kantoor. Zeker als de gemeente ook mee wil werken met het wijzigen van het bestemmingsplan is dat geen probleem. Maar wat met de kerken die minder gunstig gelegen zijn, die veel achterstallig onderhoud hebben of die groot en donker zijn door het monumentale glas in lood?

Veelal worden taxaties gebaseerd op de opbrengsten van enkele objecten die wél voor een behoorlijk bedrag verkocht zijn of die geslaagd zijn als herbestemming. Denk dan aan de prachtige kerken in Maastricht of Zwolle waarin boekwinkels kwamen, of een kerk waar een restaurant of winkel in is ondergebracht. Dat zijn echter uitzonderingen. Daarnaast is er inmiddels minder behoefte aan huisvesting voor maatschappelijke en culturele functies (denk aan een dorps huis, een huisartsenpost, een theater of een bibliotheek) omdat daarvan een groot deel al eerder ondergebracht werd in erfgoed. Kortom: een stevig aanbod maar een beperkte vraag.

De waarde van de kerken en kloosters neemt daarmee af en kan zelfs negatief worden. Het herbestemmen en behouden van kerken kan meer geld kosten dan het opbrengt uit de exploitatie. Bij eigenaren ontstaat dan vaak de teneur ‘laten we het dan slopen’ en ook de maatschappij begrijpt niet altijd waarom iets dat meer geld kost dan het opbrengt zinvol is. Gelukkig zijn er inmiddels veel studies gedaan die aantonen dat de waarde van objecten in de omgeving toeneemt door het investeren in erfgoed, en dat ook het maatschappelijk welbevinden toeneemt. Overigens is dit voor het industrieel erfgoed net zo goed aan de orde. Herbestemmen is in de investeringsfase niet rendabel, maar is die onrendabele top weggenomen, dan is een sluitende exploitatie mogelijk, óók met functies die minder opbrengen, die minder commercieel zijn.

Maar hoe dit aan te pakken? Gelukkig vindt de overheid het behoud van erfgoed belangrijk en zijn er subsidieregelingen en fiscale voordelen die behoud van erfgoed stimuleren. Ook zien we inmiddels dat eigenaren bereid zijn bij te dragen in het wegwerken van achterstallig onderhoud en hun kerk voor de spreekwoordelijke euro willen overdragen om geen kosten meer te hebben. Het erfgoed is op die manier geen last meer.

De opgave op het gebied van het herbestemmen van religieus erfgoed is dus niet eenvoudig, maar daarmee niet onhaalbaar. Realisme bij de eigenaren, een pro-actieve gemeente die meedenkt met bestemmingsplanwijzigingen, continuïteit in regelgeving en subsidieverordeningen bij overheden, maar bovenal ook realistische adviseurs helpen om een groot deel van de opgave alsnog tot een goed einde te brengen.

Theo Schuyt is hoogleraar Sociale wetenschappen aan de VU te Amsterdam en voorzitter van de Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed (BHRE)

Sylvia Pijnenborg is directeur van de BHRE en adjunct-directeur van BOEI

Het Nemiusklooster in 's-Hertogenbosch

Het klooster aan de Nemiustraat in 's-Hertogenbosch werd gebouwd in 1928-1929 naar ontwerp van architect H.W. Valk, in een stijl die veel kenmerken vertoont van de Amsterdamse School.

Lange tijd verzorgden de 'Zusters van Liefde' hier ouden van dagen. Nu, na jaren van leegstand, gevolgd door overname door een woningcorporatie, die in de later bijgebouwde verzorgingsvleugel (het Pension) woonruimte voor jongeren creëerde, is er een nieuwe toekomst voor het Nemiusklooster in zicht. Twee ondernemende vrouwen hebben onder de naam 'De Soete Moeder' het initiatief genomen om in het klooster een hotel met 22 kamers en een restaurant te vestigen, waar jonge mensen onder begeleiding werkervaring kunnen opdoen en tegelijkertijd een opleiding kunnen volgen. BOEi heeft daartoe het kloostergedeelte van het complex gekocht van de corporatie en is nu begonnen met de restauratie en de herbestemming om samen met 'De Soete Moeder' de plannen te realiseren. Het is de bedoeling dat het kloosterhotel medio 2016 geopend wordt.

Sylvia Pijnenborg

De kerk van Sint Anna ter Muiden

De kerk van Sint Anna ter Muiden in Zeeuws-Vlaanderen is een eenvoudig gebouw, dat in 1653 werd opgetrokken tegen een indrukwekkende gotische toren uit de veertiende eeuw, het enige restant van een in de Spaanse tijd verwoeste middeleeuwse kerk. Het geheel vormt een beeldbepalend monument in het stadje.

Dat is inmiddels gelukt. Er is een huurcontract getekend met een bewoner van Sint Anna ter Muiden die de kerk gaat verhuren voor sociale en culturele bijeenkomsten.

Sylvia Pijnenborg

Op verzoek van de provincie Zeeland heeft BOEi twee jaar geleden een analyse van de herbestemmingsmogelijkheden van deze kerk uitgevoerd. Met name de kerktoren kampte met ernstig achterstallig onderhoud, waardoor de restauratie vele tonnen kost. Het was niet eenvoudig om tot een haalbaar plan te komen, maar gezien de grote cultuurhistorische waarde van de kerk wilde BOEi graag haar expertise en middelen inzetten om het behoud van de kerk op lange termijn veilig te stellen. Door de samenwerking en de bijdragen van verschillende partijen is het gelukt een haalbaar plan op te stellen en op 31 maart 2014 heeft de Protestantse gemeente het eigendom van de kerk in Sint Anna ter Muiden overgedragen aan BOEi.

De restauratie is recentelijk afgerond dankzij bijdragen van de provincie Zeeland, de Protestantse Gemeente Zuidwesthoek, de BankGiro Loterij en BOEi zelf.

Samen met de betrokkenen is BOEi tijdens de restauratie op zoek gegaan naar een nieuwe, passende bestemming, opdat de kerk tot in lengte van jaren behouden kan blijven.

Arie de Groot Amsterdam: kerksluiting in de nieuwe wijken

In een grote stad als Amsterdam speelt het probleem van kerksluiting al vele decennia. Aanvankelijk vooral in de binnenstad, maar tegenwoordig met name in de nieuwere stadswijken. Juist in die wijken, waar vroeger elk kerkgenootschap zijn eigen kerken bouwde, komen nu ten gevolge van inkrimping en fusies van wijkgemeenten veel van die gebouwen leeg te staan. Dat zijn dus voornamelijk jongere kerkgebouwen. Dat geldt ook voor de kerken die in de twee volgende bijdragen aan de orde komen.

Protestantse kerken

Zoals daar wordt uiteengezet, heeft de Protestantse Kerk Amsterdam in de afgelopen jaren drie kerkgebouwen afgestoten. Deze drie vooreen hervormde of gereformeerde kerkgebouwen zijn niet de eerste en zullen ook zeker niet de laatste zijn die dit lot treft. In een eerder stadium van hervormd-gereformeerde samenwerking zijn deze drie nog gespaard toen gebouwkeuzes gemaakt moesten worden.

Zo werd in de jaren negentig in de Hoofddorpleinbuurt de hervormde Pro Regekapel verkocht (en herbestemd) en werd de gereformeerde Woestduinkerker gehandhaafd en omgedoopt tot Jacobuskapel voor de gecombineerde wijkgemeente. In Slotervaart bleef De Ark van de hervormden open en sloot al in 1987 de nabijgelegen gereformeerde kerk, De Open Hof (nu medisch centrum). Thans echter vormt dit hele gebied nog maar één protestantse wijkgemeente, met De Ark

als kerkgebouw; de Jacobuskapel viel af. Ook in de Rivierenbuurt in Zuid en in Noord werden gereformeerde en hervormde kerken afgestoten en werden wijkgemeenten samengevoegd. Opmerkelijk genoeg bleven hier bij verdere fusies de oudste kerkgebouwen (de Oranjekerk in Zuid en de Nieuwendammerkerk in Noord) in gebruik.

Lutherse kerken

De Evangelisch-Lutherse Gemeente Amsterdam (waar Haarlem bij is aangesloten) koos er bij de vorming van de Protestantse Kerk Amsterdam in 2005 uiteindelijk voor zelfstandig te blijven. Voorjaar 2014 besloot zij drie van haar zes kerkgebouwen voor de zondagse erediensten te sluiten: de Maarten Lutherkerk in Zuid, de Augustanakerk in West en de Johanneskapel in Amstelveen. Er zijn in de stad en de regio nu dus nog drie lutherse kerken over: in Haarlem, in Amsterdam Zuidoost, en in de binnenstad de Oude Lutherse Kerk aan het Spui, die tegenwoordig naast aula van de Universiteit weer de centrale kerk is van luthers Amsterdam.

De drie begin 2015 gesloten kerken zullen worden herbestemd. De mogelijkheden hiervoor worden onderzocht. In de tussentijd vinden er nog wel activiteiten plaats, maar geen reguliere kerkdiensten. Alleen voor de Augustanakerk is inmiddels de keuze gemaakt: de kerk krijgt een woonbestemming.

Arie de Groot is mederedacteur van dit Jaarboek

Duco Stadig Tussentijd in Amsterdam: ieder geval gaat anders

In mijn periode als voorzitter van de Gebouwencommissie van de Protestantse Kerk Amsterdam (PKA) heb ik vier keer meegemaakt dat een kerkgebouw werd gesloten of dat sluiting werd overwogen. En iedere keer ging het totaal anders.

De Weerenkapel

De Weerenkapel in Amsterdam Noord (1968, architect C. J. Worp) werd direct na de sluiting verkocht aan de deelgemeente, die het gebouw nodig had voor uitplaatsing van een kerkgenootschap. Die moesten weg uit hun oude gebouw, dat in het kader van een groter vernieuwingsplan moest worden gesloopt. We hadden ons gebouw ruim voor de sluiting via een makelaar te koop gezet en de deelgemeente had het hoogste bod gedaan. De verkoop was eind maart 2009 een feit. De Weerenkapelgemeente was toen al overgegaan naar de Nieuwendammerkerk. Het gebouw heeft daarna echter eerst nog als tijdelijk uitvaartcentrum gediend, totdat begin 2013 een gloednieuw uitvaartcentrum op de Noorderbegraafplaats werd geopend. Na een grondige renovatie is de Weerenkapel ten slotte in mei 2014 overgedragen aan de Baptistengemeente Amsterdam-Noord. Afgezien van een korte tussentijd was er dus uiteindelijk geen bestemmingswijziging: het gebouw was kerk en is ook nu kerk.

De Maranathakerk

De Maranathakerk in Zuid (1955, architecten J. H. Groenewegen en H. Mieras) werd door de PKA al

jaren niet meer gebruikt. Het gebouw werd verhuurd aan een katholieke parochie en voor de PKA was het gebouw dus niet meer dan een belegging. Toen de parochie de huur opzegde, hebben we zowel de optie van verkopen als van opnieuw verhuren onderzocht. We hebben diverse gegadigde kerkgenootschappen langs gehad, maar geen daarvan bleek in staat de huur of de koopsom te betalen.

Een projectontwikkelaar deed een goed bod, dat was gebaseerd op de veronderstelling dat het gebouw kon worden vervangen door woningbouw. De deelgemeente maakte dat echter onmogelijk: ze wees het gebouw aan als gemeentelijk monument en ze was niet bereid de maatschappelijke bestemming eraf te halen. Dat scheelde voor de PKA enorm in de opbrengst.

Uiteindelijk is het gebouw aan een andere projectontwikkelaar verkocht, die een gedeelte aan een kleiner kerkgenootschap verhuurde. In het resterende gedeelte worden maatschappelijke functies (gezondheidscentrum en/of kinderdagverblijf) gevestigd. Het gebouw is intussen nog gerestaureerd en ziet er nu weer piekfijn uit. Het overleg van de eerste ontwikkelaar met de deelgemeente heeft enkele jaren gekost. Omdat de parochie ruim van te voren had opgezegd bleef ze al die tijd zitten. De tussentijd werd hier dus vrijwel geheel opgevuld met verhuur aan een kerkgenootschap. Daardoor is er uiteindelijk nauwelijks leegstand geweest. »

De Jacobuskapel

In het derde geval, de Jacobuskapel (eveneens in Zuid, de vroegere gereformeerde Woestduinkerkerk uit 1955, architecten A. Meijer en J.H. van der Zee), werkte de deelgemeente juist weer wél mee: het gebouw mocht worden gesloopt en de maatschappelijke bestemming mocht eraf, zij het onder enkele stringente voorwaarden. De nieuwbouw moest qua volume aansluiten bij de aanpalende woningblokken, er moest 30% sociale huur komen en gebouwd parkeren. Deze voorwaarden werden vastgelegd in een besluit van de deelgemeenteraad.

Daarmee konden we het gebouw voor een goede prijs verkopen aan de hierboven eerstgenoemde projectontwikkelaar. Die ontwikkelde een plan dat de gemeentelijke procedures doorliep. Er was veel weerstand vanuit de buurt, maar uiteindelijk heeft gelukkig niemand beroep aangetekend tegen het besluit. Toch duurde dit hele proces ruim twee jaar en inmiddels was de wijkgemeente eruit vertrokken. Het gebouw heeft dus zo'n twee jaar leeggestaan. Het werd beheerd door de koster, die het verhuurde aan schaakclubs, dansstudio's en dergelijke. Veel bracht dat niet op, maar zo werd het gebouw in die tussentijd tenminste nog een beetje gebruikt.

De Ark

Het vierde geval, De Ark in West (1960-1961, architect P. Zanstra), was veruit het moeilijkst. Het betreft een naoorlogs kerkgebouw, gebouwd in een tijd dat goede bouwmaterialen schaars waren. Het gebouw was technisch versleten, en toen we uitzochten wat het zou kosten om het gebouw weer voor 25 jaar goed te krijgen bleek het om een enorm bedrag te gaan. We onderzochten vervolgens een sloopvariant waarbij het gebouw zou worden vervangen door een nieuwe en wat kleinere kerk met een aantal woningen daarboven. De opbrengst van die woningen zou dan de bouwkosten van het kerkgedeelte grotendeels kunnen dekken.

Dit plan werd echter onmogelijk gemaakt doordat de deelgemeente – ondanks onze protesten – ook aan dit gebouw de gemeentelijke monumentenstatus toekende. Het mocht dus niet worden gesloopt.

Hierna hebben we ernstig overwogen om het gebouw af te stoten en elders iets te zoeken met meer toekomstperspectief. We zijn in gesprek geweest met een bejaardencentrum en een school die nieuw moesten bouwen, met de vraag of het niet ietsje groter kon worden met ons erbij in. In beide gevallen bleek dat onmogelijk: men had al het toegestane bouwvolume zelf nodig.

Na veel overleg bereikten we met de deelgemeente overeenstemming: het minst interessante gedeelte van het gebouw (zo'n 16% van het oppervlak) mocht worden gesloopt en op de vrijkomende grond, samen met een strook gemeentegrond, mochten twaalf woningen worden gebouwd. Met de opbrengst daarvan (en die

De Weerenkapel (boven) en de Maranathakerk

van de eerder genoemde Jacobuskapel) kon het resterende deel van het gebouw grondig worden gerenoveerd, zodat de wijkgemeente weer 25 jaar vooruit zou kunnen.

Dit plan kreeg brede steun in de deelgemeenteraad, maar Heemschut en het Cuypersgenootschap gingen in beroep. Goede beroepsgronden hadden ze eigenlijk niet – zoals de Rechtbank later ook vaststelde – maar van uitstel komt afstel, hoopten ze. De wijkgemeente had echter inmiddels het gebouw ontruimd en zij heeft hierdoor ruim anderhalf jaar in tijdelijke situaties gebivakkeerd. Bijna tien maanden heeft de kerk leeggestaan, totdat de uitspraak van de rechter begin 2015 een eind maakte aan de onzekerheid over de toekomst van het gebouw en de renovatie en verbouwing echt van start konden gaan. In die tussentijd heeft de leegstaande kerk alleen nog een maand lang gediend als tijdelijke verblijfplaats van een groep uitgeprocedeerde asielzoekers; de Ark was toen even ‘Vluchtkerk’. Inmiddels is de renovatie van de kerk gereed. Oktober dit jaar kon de wijkgemeente eindelijk weer terug en eind november werd het gebouw feestelijk heropend. De woningen zijn in april volgend jaar gereed.

Ieder geval loopt dus anders, is de conclusie. Een algemeen recept is niet te geven, behalve dat het bij monumenten langer duurt. Dat ligt ook wel voor de hand.

Duco Stadig is voorzitter van de Gebouwencommissie van de PKA

Hanne Wilzing Van Augustanakerk naar Augustanahof

De in 1957 in gebruik genomen Augustanakerk aan de Erasmusgracht in de Amsterdamse wijk Bos en Lommer wordt Augustanahof. De Diaconie gaat het gebouw overnemen van de Kerkrentmeesters van de Lutherse Gemeente, die moeten bezuinigen. Als alle vergunningen verkregen worden – en dat lijkt allemaal positief te verlopen – kan de koop binnenkort formeel rondgemaakt worden en hopen we in 2016 te kunnen verbouwen en in het Lutherjaar 2017 te kunnen openen.

Omzien naar elkaar

Onder het motto ‘Mensen hebben mensen nodig’ investeert de Diaconie in *omzien naar elkaar*. Dit doet ze onder andere – en al eeuwenlang – via hofjes. De Diaconie wil in de Augustanahof zestien (sociale) huurwoningen realiseren voor één- of tweepersoonshuishoudens (31-63 m²). Het grootste deel wordt bestemd voor ouderen. De Diaconie wil hiermee inspelen op ontwikkelingen in de zorg waarbij ouderen langer zelfstandig zullen blijven wonen, maar wel vormen van ‘nabuur’-schap nodig hebben. Tegelijk vragen we van deze ouderen ook om goede ‘buur’ te zijn voor de andere bewoners en mee te doen met de activiteiten in de buurt. Die intentie vinden we belangrijk voor het wonen in de Augustanahof. Naast ouderen komen er jongeren te wonen die zich uitgedaagd voelen om zich – samen met alle andere hofbewoners – een deel van hun vrije tijd in te zetten voor hof en buurt.

Eén van de woningen krijgt een gasthuisfunctie en is bestemd voor mensen die een tijdelijke woonoplossing nodig hebben. De huidige ontmoetingsruimte blijft ingezet worden voor activiteiten van kerk en buurt, zoals maaltijden, themabijeenkomsten en inloopactiviteiten. Hofbewoners, kerk en buurt gaan deze activiteiten dragen. Uiteraard gaat de Diaconie dit ondersteunen. Het plan is om hiervoor een diaconaal werker ‘Kopje Thee+’ aan te stellen. Ofschoon er in het grootste deel van de huidige kerkzaal woningen komen, blijft het liturgisch centrum bewaard als kapel. Een plek voor kleinschalige vieringen en plek voor mensen die stilte willen zoeken of een kaarsje branden. Ook de aan de kapel grenzende stiltetuin blijft voluit onderdeel van de Augustana, waar bezoekers en voorbijgangers welkom zijn.

Wonen, omzien naar elkaar, gastvrijheid en inspiratie

De drie oorspronkelijke functies van de Augustana, namelijk kerk, maatschappelijk en wonen blijven bewaard, maar krijgen een nieuwe invulling met als grondwoorden:

- samen wonen
- omzien naar elkaar in hof en buurt
- gastvrijheid
- stilte en inspiratie

Samen wonen

De Augustana wordt een hof. De bewoners hebben hun eigen zelfstandige (huur)woning, eigen keuken etc., maar tegelijk is er samenhang. Het gebouw is één geheel, er is gemeenschappelijke ruimte, de voordeuren komen uit op gangen in plaats van rechtstreeks op buiten. Bewoners van de Augustanahof kiezen voor wonen in nabuurschap en inzet voor de buurt en zijn gemotiveerd om dit samen invulling te geven. We vragen *commitment* hiermee. Als basiselementen zien we: *omzien naar elkaar, meedoen* en een *gezamenlijke verantwoordelijkheid* voor de gemeenschappelijke ruimten.

Tien woningen zetten we in voor wonen voor ouderen. Ouderen die redelijk zelfredzaam zijn, maar zich voorbereiden op een volgende stap van zelfstandig wonen naar wonen met een vangnet: wonen in een verband waarin aandacht voor elkaar is, en waar gezamenlijke activiteiten zijn, een sociaal en praktisch netwerk. Een plek waar op een gezonde manier sociale controle is en daardoor ook meer veiligheid. Een plek waar de diaconie met diakenen en medewerkers ook dichtbij is en kan helpen bij het vinden van de weg naar professionele hulp, voorzieningen etc. De Augustanahof is geen verzorgingshuis. Bewoners moeten redelijk zelfredzaam zijn. Ze kunnen terugvallen op de hofgemeenschap en hen wordt ook gevraagd om naar talent en vermogen mee te doen. Bijvoorbeeld met de maaltijden, vieringen, corvee, activiteiten voor de buurt, tuinonderhoud. De woningen worden levensloopbestendig ingericht, zodat ouderen zo lang mogelijk – met indien nodig thuiszorg van buiten – kunnen blijven wonen in de Augustanahof.

Vijf woningen worden bestemd voor jongere mensen, dat kunnen ook jongere ouderen zijn. Mensen die – net als de oudere bewoners – bewust kiezen voor wonen in een hof en een deel van hun vrije tijd willen inzetten voor hof en buurt.

Omzien naar elkaar in hof en buurt

We streven naar een klimaat van omzien naar elkaar. In de hofgemeenschap ondersteunen we dat met activiteiten als wekelijkse gemeenschappelijke maaltijden en de stiltevieringen, het samen in de tuin werken etc. Het spontane omzien naar elkaar is natuurlijk in de eerste plaats een zaak van gezondheid en attitude. Oog voor elkaar hebben zonder sociale controleurs te worden.

Het omzien naar elkaar gaat ook de buurt en de wijk in: buurtmaaltijden, nieuwe activiteiten zoals een koffie-inloop, een breigroep voor mensen uit hof en buurt, een zingevingsgroep met jongeren, en interreligieuze activiteiten met bijvoorbeeld synagoge en moskee.

Gastvrijheid

We willen graag dat de Augustanahof een plek wordt waar mensen welkom zijn. Bijvoorbeeld via activiteiten voor buurt en wijk in de ontmoetingsruimte, kapel en stiltetuin. Daarnaast is er een gastenkamer. We houden één woning vrij als plek om tijdelijk mensen een woonplek te bieden. Een ademplek voor mensen die een plek nodig hebben op weg naar een structurele oplossing.

Stilte en inspiratie

De Augustana houdt naast ‘wonen’ en ‘maatschappelijk’ ook het karakter van ‘kerk’. Niet via zondagse vieringen. Maar toch ‘kerk’ in de zin dat het een fysieke, herkenbare plek blijft waar het Evangelie zichtbaar, hoorbaar en tastbaar is. Een plek waar ontmoeting is, waar gedeeld wordt, waar gezocht wordt naar recht en barmhartigheid in onze wereld, waar gevierd wordt, waar het goede leven genoten wordt en waar ook stilte gevonden kan worden. Het aspect ‘kerk’ desemt zo door de hele Augustanahof heen. Soms heel manifest en soms meer verborgen. We streven naar een Augustanahof als één van de vele herkenbare plekken op de veelkleurige oecumenische kaart van onze stad. Want we weten: kerk-zijn dat doe je niet alleen, maar pas samen met anderen ontdek je de diepte, de hoogte en de breedte van de liefde van Christus. In wat ons drijft en kenmerkt brengen we daarbij graag onze lutherse traditie: weten dat genade voorop gaat, een optimistische kijk (vrolijkheid), het niet-dogmatische (vrijheid), geven om elkaar zonder elkaar de maat te nemen en een blik op de hele wereld (mede vanuit onze verbondenheid met de wereldwijde lutherse en oecumenische gemeenschap).

Nieuw en toch vertrouwd

BIND – samenwerkingsverband van het Amsterdamse architectenbureau Ponc De Winter en Wolters Vastgoed – ondersteunt de Diaconie bij de realisatie. Berend Zwart van Rechtstaete levert juridisch advies. Een Bouwteam en een Adviesgroep met betrokkenen uit en rond onze gemeenschap begeleiden het.

We hopen dat de toekomstige Augustanahof een goede en inspirerende plek wordt voor en van de lutherse gemeenschap en voor Amsterdam. Nieuw en toch vertrouwd.

Meer informatie vindt u op www.diaconie.com.

Hanne Wilzing is algemeen secretaris van de Diaconie van de Evangelisch-Lutherse Gemeente Amsterdam

Gijs van Reenen

Stichting Oude Gelderse Kerken

De Stichting Oude Gelderse Kerken (SOGK) neemt tot nu toe kerkgebouwen over met een rijksmonumentale status waarvan we denken dat ze (na een overgangstijd) exploitabel zijn. Dat wil zeggen dat er in het kerkgebouw activiteiten kunnen worden georganiseerd die gezamenlijk ten minste de vaste kosten van de betrokken kerk opbrengen. Er bestaat geen principieel bezwaar tegen overname van een gebouw dat geen rijksmonument is, maar dat is alleen financieel verantwoord wanneer er geen grote onderhoudsachterstand is en er een flinke zogenaamde bruidsschat wordt betaald. In de afgelopen jaren is er over één geval dat hieraan voldeed tamelijk lang gepraat, maar uiteindelijk is die overname toch niet doorgegaan.

Het behouden waard

Er zijn legio kerkgebouwen die het alleszins waard zijn om behouden te worden vanwege het feit dat ze óf zeer gezichtsbepalend zijn voor het betrokken dorp of de betrokken stadswijk óf zeer specifiek zijn voor een bepaalde bouwstijl en/of periode. Maar voor deze gebouwen kan op kortere termijn geen financieel aanvaardbare bestemming worden gevonden, terwijl er vaak ook nog een forse onderhoudsachterstand is.

Selectie en financiering

De SOGK pleit voor het opzetten van een systeem met behulp waarvan bepaald kan worden welke niet-rijksmonumentale kerkgebouwen bij voorkeur wel behouden moeten worden en

welke niet. Doelstelling daarvan moet zijn dat een betekenisvol percentage van het religieuze erfgoed uit alle bouwperiodes en van alle bouwstijlen behouden kan blijven, met een accent op beeldbepalende gebouwen en met een redelijke spreiding over de regio's. Een dergelijk overzicht zou kunnen worden opgezet door de stichtingen tot behoud in overleg met de provincies. Verder zou er een bescheiden financiële ondersteuning moeten komen van overheidswege voor gevallen waarin een kerk wordt overgenomen die het waard is om te behouden, maar die geen monumentenstatus heeft en waarvoor een lange transitieperiode (tussentijd) wordt afgesproken. Die ondersteuning moet voldoende zijn om het betreffende gebouw tien jaar wind- en waterdicht te houden en eventuele andere problemen op te lossen.

Het is tot op heden helaas niet gelukt om in overleg met overheden (bij de SOGK de Provincie Gelderland) een dergelijk systeem (dus met een selectieprocedure en een financiële bijdrage) te ontwikkelen.

Gijs van Reenen is bestuurslid van de SOGK

De Sint Victor en Gezellenkerk in Afferden in het land van Maas en Waal

Afferden is een klein dorp (1500 inwoners) in de omgeving van Druten in een overwegend rooms-katholieke streek. Het had oorspronkelijk een middeleeuwse kerk, die na de Reformatie in protestantse handen kwam. In de Franse tijd werd de kerk aan de katholieken teruggegeven, maar die besloten na enige tijd het bouwvallige kerkgedeelte te slopen en alleen de toren te laten staan (die staat er nog). In plaats van de afgebroken kerk werd in 1833 een waterstaatskerk in gebruik genomen. Die werd op zijn beurt in 1890-1891 vervangen door de huidige – zeer grote – kerk, nadat de parochie grote legaten had ontvangen van twee overleden zussen.

Romano-gotiek

De nieuwe kerk, net als de vorige gewijd aan Sint Victor en Gezellen, werd ontworpen door de architect C. Weber en is een schitterend voorbeeld van de door hem gehanteerde stijl, die is geïnspireerd op de Rijnlandse romano-gotiek. Hij ontwierp in dit geval een driebeukige basilikale kruiskerk met een klaverbladvormige koorpartij. De kerk werd later een zogenaamd ‘beschermd monument vanwege’, en wel omdat zich in de kerk een kostbare piëta bevond uit ca. 1520. Die is echter al enige tijd geleden overgebracht naar Museum Het Valkhof in Nijmegen en komt niet meer terug. Daardoor is de kerk merkwaardigerwijze nu niet meer beschermd, ondanks de grote cultuurhistorische waarde van zowel het gebouw als de inrichting, die nog geheel

origineel is. De naast de kerk staande pastorie uit dezelfde tijd als de kerk is wél beschermd als rijksmonument.

Inmiddels behoort de kerk tot een grote parochie, H. Franciscus en H. Clara, rondom Druten. Andere kerken van deze parochie staan in Druten, Horsen, Puiflijk en Deest. Vanaf 1 januari 2017 zal alleen de kerk van Druten open blijven voor de eredienst en worden de andere gesloten.

Onderhouds- en restauratieachterstand

De kerk in Afferden heeft in de loop van de jaren een forse onderhouds- en restauratieachterstand opgelopen. Recentelijk zijn wel enige maatregelen genomen om het gebouw wind- en waterdicht te maken. Daarvoor is 50.000 euro beschikbaar gesteld door de (burgerlijke) gemeente Druten en is ook een bedrag door de parochie verzameld. Onlangs is de verwarming van de kerk kapot geraakt; het bisdom geeft geen toestemming meer om die te repareren, hetgeen betekent dat in de winter nu al geen diensten meer in de kerk gehouden kunnen worden. Men kerkt dan in de leegstaande pastorie – tot 1 januari 2017 dus; daarna moet men naar Druten.

Herbestemming

Recentelijk zijn twee herbestemmingsstudies uitgevoerd, één door het bouw bureau van het Bisdom Den Bosch (waartoe de parochie Druten behoort) en één door het Gelders Genootschap

in Arnhem. Vooral de laatste is een degelijk stuk werk, waarin allerlei mogelijkheden zijn getoetst.

De conclusie is dat er voor iedere denkbare bestemming nu al bijna 300.000 euro achterstallig onderhoud moet worden weggewerkt en dat vervolgens over maximaal circa tien jaar een restauratie nodig is die geraamd wordt op 1 à 1,5 miljoen euro. De kerk is zó groot dat er sowieso al niet zoveel denkbare herbestemmingen zijn, maar voor de wél mogelijke bestemmingen zijn de bovengenoemde kostenniveaus voor onderhoud en restauratie volkomen onhaalbaar. Er is dan ook niet een duidelijke aanbeveling voor een bepaalde herbestemming uitgekomen en er zijn geen belangstellenden gevonden die de kerk willen overnemen. Ook de Stichting Oude Gelderse Kerken zal dat in déze situatie niet kunnen doen.

Gijs van Reenen

Sanne de Koning Zonder draagvlak geen herbestemming

In de periode van het Rijke Roomse Leven (ca. 1850-1950) bouwde de Katholieke Kerk aan een dicht netwerk van parochiecentra met kerk, pastorie, klooster en school. Vandaar uit werd tot in alle stadswijken en dorpen onderwijs en zorg geboden. Vrijwel elk Brabants gezin kende één of meer religieuzen. Brabantse missionarissen stroomden uit over de hele wereld. Maar ook religieuze minderheden zoals protestanten en joden bouwden hun eigen gebedshuizen.

Van de ruim vijfhonderd christelijke kerkgebouwen in Noord-Brabant verliest binnen tien jaar hoogstwaarschijnlijk de helft zijn functie. Voor al die gebouwen zal de keuze tussen slopen of herbestemmen gemaakt moeten worden.

De Heilig Hartkerk in Boxtel

In Boxtel speelt dat momenteel rond de voormalige Heilig Hart van Jezuskerk. Deze kerk dateert uit 1901 en werd door bouwpastoor Frans Eras gebouwd als tweede parochiekerk in Boxtel. Caspar Franssen (1860-1932) ontwierp de neogotische driebeukige kruisbasiliek en de belendende pastorie. Franssen was een leerling van Pierre Cuypers en ontwierp meer dan vijftig kerken in de bisdommen Roermond en 's-Hertogenbosch. Zowel het kerkgebouw als de voormalige pastorie zijn beschermde rijksmonumenten, waardoor sloop geen optie is. De kerk bezit een rijke neogotische inventaris, afkomstig uit bekende Brabantse ateliers.

De gebouwen worden gewaardeerd vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het architectonische ontwerp in combinatie met het gedetailleerde materiaalgebruik en de rijke ornamentiek van het interieur en de inventaris. De monumenten hebben bovendien waarde als essentieel onderdeel van een historisch gegroeid religieus ensemble, bestaande uit de kerk, de begraafplaats ten noorden van de kerk, de (graf) sculpturen, de pastorie en het belendende St. Ursulaklooster. Dit ensemble vormt op zijn beurt een belangwekkend onderdeel van de Boxtelse stationswijk, die rond 1900 uitgroeide tot een afzonderlijke parochie.

Platformbijeenkomsten

In de voormalige Heilig Hartkerk werd in januari 2015 de laatste eredienst gehouden en vervolgens werd onderzocht welke toekomst het kerkgebouw en de pastorie kunnen krijgen.

Ik werd door het kerkbestuur als adviseur aangehouden om het besluitvormingsproces omtrent herbestemming in goede banen te leiden. Met subsidies van de Provincie Noord-Brabant en het Rijk, alsmede een financiële bijdrage van de gemeente Boxtel, heeft een onderzoekstraject van zes maanden plaatsgevonden, waarbij draagvlak en communicatie voorop stonden.

Samen met andere gerenommeerde professionals uit het vakgebied organiseerde ik drie platformbijeenkomsten, zodat alle betrokken partijen mee konden praten. Het is gelukt om iedereen

om de tafel te krijgen en mee te nemen in het proces: natuurlijk het parochiebestuur, het bisdom en vertegenwoordigers van de gemeente en de provincie, maar uiteraard ook de parochianen, de omwonenden en de mensen uit het dorp die zich inzetten voor het behoud van erfgoed. De laatste categorie werd gevormd door mogelijke investeerders en de lokale woningbouwstichting. Doel van de platformbijeenkomsten was om in een vroeg stadium een breed gedragen visie te ontwikkelen. Essentieel voor het realiseren van een haalbare herbestemming. Zonder draagvlak zijn veel plannen gedoemd te mislukken.

Rol van het parochiebestuur

Dat de gesprekken op een constructieve manier verliepen, lag ook aan het parochiebestuur. Dat had namelijk al in de aanloop van de kerksluiting nauw overleg gevoerd met de parochianen. Voegtijdig het gesprek zoeken met de belanghebbenden – in eerste instantie de parochianen en daarnaast de omwonenden – is in mijn ervaring echt cruciaal om te vermijden dat de emoties te hoog oplopen. Het was natuurlijk een teer punt, maar de parochianen in Boxtel zagen in elk geval in waarom dit kerkgebouw gesloten moest worden.

Tussentijds

Het is vrijwel onvermijdelijk dat het herbestemmingsproces tijd kost. Dat betekent niet dat het kerkgebouw daarom ook ongebruikt moet blijven. Een gebouw moet leven. In Boxtel is het ook gelukt om de kerk te gebruiken in de tijd dat de kerk leegstaat. Er zijn bijvoorbeeld concerten en symposia georganiseerd en volgend jaar wordt er een rockopera opgevoerd. De parochie ziet als

eigenaar van het kerkgebouw ook in dat tijdelijk gebruik waarde kan creëren, zowel financieel als sociaal-maatschappelijk. Aan tijdelijk gebruik is tijdens het onderzoek veel aandacht besteed. Hoe organiseer en programmeer je tijdelijk gebruik? Daar kan een actieve of passieve strategie voor worden ingezet. Een actieve strategie vergt investeringen en personele inzet. Daar is in Boxtel niet voor gekozen omdat het parochiebestuur niet kan investeren in een voormalig kerkgebouw. Daarnaast is het bestuur er niet op toegerust om deze activiteiten te organiseren. Het bestuur ontvangt verzoeken tot incidenteel gebruik en weegt zorgvuldig af of een activiteit past bij de doelstellingen van de parochie en de karakteristieken van het kerkgebouw.

Zo blijft het gebouw een centrum voor de wijk en verdwijnt het niet uit het bewustzijn van de buurt.

Maatwerk

Bij het nadenken over de vraag welke toekomst een kerkgebouw kan hebben, moet er een balans worden gevonden tussen de commerciële mogelijkheden en de behoeftes van het dorp of de wijk waar het kerkgebouw staat. Ook in Boxtel is goed gekeken naar de wensen van de plaatselijke bevolking. Uit verschillende gesprekken kwam de unanieme wens naar voren om een multifunctionele evenementenlocatie te creëren. Het is altijd maatwerk. Dit plan past bij de behoefte van Boxtel, maar is niet zomaar van toepassing op een andere gemeente. Daarom moet je steeds een haalbaarheidsonderzoek doen om alle mogelijkheden in kaart te brengen.

Een nieuwe toekomst

Inmiddels is het verkoopproces van de voormalige Heilig Hartkerk en pastorie, met goedkeuring van het Bisdom 's-Hertogenbosch gestart. Daarbij blijkt de meerwaarde van het voorgaande herbestemmingsproces. Het proces heeft relevante informatie opgeleverd over bijvoorbeeld de historie en de bouwtechnische staat van de rijksmonumenten. Daarnaast leverde het proces al een aantal geïnteresseerde partijen op voor het toekomstige gebruik.

Met deze partijen wordt momenteel (najaar 2015) concreet onderzocht of – al dan niet in gezamenlijkheid – een haalbare exploitatie gerealiseerd kan worden. Daarmee is de nieuwe bestemming nog niet definitief bekend. Er moeten zich immers uiteindelijk partijen melden die het financiële risico willen en kunnen dragen. De kans dat dat gaat lukken is door het brede herbestemmingsproces in ieder geval flink toegenomen.

Sanne de Koning is directeur van DEDATO.NU

Lilian Grootswagers

Onze Kerk in Hooge Zwaluwe

Op zondag 10 november 2013 sloot de katholieke St. Willibrorduskerk in Hooge Zwaluwe haar deuren. Vrijdag 30 oktober 2015 was de feestelijke opening van Onze Kerk. Hoe kwam deze kerk – een eenvoudige neogotische zaalkerk uit 1865, sinds 2001 officieel rijksmonument – aan haar nieuwe bestemming?

Naar een nieuwe bestemming

Drie weken voor de aangekondigde laatste mis gingen de huidige eigenaren, Willem en Diewicke Simonis, inwoners van Hooge Zwaluwe, in gesprek met het parochiebestuur. Hun idee was het kerkgebouw te behouden voor het dorp door er een authentiek Brabants restaurant van te maken. Het parochiebestuur stond open voor dit plan en ondersteunde de nieuwe bestemming. Het voerde overleg met het bisdom en de gemeente werd gecontacteerd om te toetsen of het plan een kans zou maken. Tijdens de laatste mis stelde het parochiebestuur de toekomstige eigenaren en het plan voor aan het dorp. Dat was gedurfd, spannend en nodig, want het gebouw was van, voor en door het dorp gedragen al die jaren voorafgaand aan de sluiting. Het plan werd heel goed ontvangen.

Het traject werd gestart. De daadkracht en de visie van het parochiebestuur waren cruciaal bij de uitvoering, evenals de betrokkenheid van en het draagvlak onder de dorpsbewoners. Door slim gebruik van *social media* kon iedereen continu het proces volgen. De bewoners werden zelfs via facebook gecontacteerd om mee te be-

slissen waar de vide of de doorgang moest komen. Belangrijk was de financiële bijdrage van de Provincie Noord-Brabant aan de dakrestauratie. Maar doorslaggevend waren de creativiteit en het doorzettingsvermogen van de initiatiefnemers. Zoals tijdens de openingstoespraak in een bomvol restaurant werd uitgesproken: 'Mensen! Mensen die wat doen, die niet zeggen "nee dat kan niet". Die niet zeggen "nee dat lukt niet". Mensen die realistisch zijn en alle beren op de weg zien in een eindeloze rij van vergunningen, testen, ontheffingen, papierwerk, bureaucratie, van onverwachte tegenvallers en bijna onhaalbare deadlines. Mensen die ondanks dat realisme het toch doen, een kerk kopen. En het dan voor elkaar krijgen.'

De droom gerealiseerd

De droom was van de prachtige historische kerk een warm en authentiek Brabants Restaurant te maken, het bruisende hart van het dorp en de gemeenschap, waar iedereen welkom is, een plek heeft. Gewoon, warm en goed. En dat is gelukt. Ook vandaag de dag is het kerkgebouw beeldbepalend. En de herbestemming is een uitdrukking van de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van het dorp in de 21ste eeuw. De nieuwe naam Onze Kerk onderschrijft dat nog eens! www.restaurantonzekerkerk.nl

Lilian Grootswagers is
directeur van Erfgoed.nu

David Koren

Kerken in een krimpregio: van probleem naar potentie

De ‘tussentijd’ is voor alle kerken een problematische fase. Wat gaat er in die fase tussen ontrekking aan de eredienst en een nieuwe functie gebeuren en bestaat er wel draagvlak voor een nieuwe oplossing? Of wordt er aangekoerst op sloop? Zeker in een krimpregio als Zeeuws-Vlaanderen is het een enorme uitdaging nieuwe bestemmingen voor leegkomende kerkgebouwen te vinden. Niet alleen de kerkgemeenschappen zijn krimpende, maar ook de totale bevolking en de economische dynamiek. De afgelopen twee jaar heeft de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ) met het project ‘Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen’ getracht de potenties van de kerkgebouwen voor deze krimpregio in beeld te krijgen en breed onder de aandacht te brengen.

En potenties zijn er. Vanuit de premisse dat kerkgebouwen het hart vormen van de samenleving, zijn deze onmisbaar voor het in stand houden van de leefbaarheid in de regio. Hoewel de krimp niet tegengehouden kan worden, is het van het grootste belang dat de leefbaarheid van de woonomgeving overeind blijft en dat de regio haar positieve imago behoudt. Dit onderstreept de noodzaak om belangrijke karakteristieken – zoals bijzondere kerkgebouwen – te behouden en het liefst nog meer in de schijnwerper te zetten.

De aspecten waarop kerkgebouwen van invloed kunnen zijn op de leefbaarheid betreffen:

- Bereikbaarheid: als baken en oriëntatiepunt in het landschap;
- Voorzieningen: de kerk als belangrijke voorziening voor de geestelijke gezondheidszorg en als verzamelplek voor allerlei maatschappelijke voorzieningen;
- Ruimtelijke kwaliteit: vanwege de monumentale waarden en de aantrekkelijkheid van een kern voor bewoners, bedrijven en toeristen;
- Werkgelegenheid: voor het onderbrengen van economische en maatschappelijke functies en als onderdeel van een ‘toeristisch product’;
- Sociale cohesie: als plaats van samenkomst voor geloofsbeleving en andere ‘ontmoetingen’.

Naast een onderzoek naar de cultuurhistorische waarden, de bouwtechnische staat en de financieel-economische situatie, zijn binnen het project ‘Kerk, Krimp en Kans’ ook alle dorpskernen in het gebied onderzocht. Want een keus voor de ene kerk in kern X heeft onvermijdelijk gevolgen voor kern Y en de daar gelegen kerken. Een ander belangrijk onderzoek betrof het draagvlak binnen de gemeente. Is de bevolking bijvoorbeeld een voorstander van nieuwbouw als er een nieuw dorpshuis moet komen, of kiest zij dan voor een bestaand of leegkomend kerkgebouw? En welke nieuwe bestemmingen zijn acceptabel en welke niet? De meerderheid van de respondenten opteert voor behoud van de kerkgebouwen voor zijn of haar woonplaats, maar daarbij kiezen zij wel voor de meest sociaal wenselijke gebruiks-

vormen in een sociaal-culturele hoek. Dit zijn echter de duurder oplossingen, waarbij extra geld op tafel moet komen. Een onderzoek naar de financieel-economische exploitatiemogelijkheden had juist laten zien dat er meer gedacht moet worden aan de economische component bij her- of nevenbestemmingen. Veel ‘nuttige’ investeringen om de kerk geschikt te maken voor tentoonstellingen en concerten blijken vanuit economisch perspectief desinvesteringen. Deze genereren nu eenmaal weinig inkomsten, zeker als elke kerk in dezelfde vijver vist. Een (aanvullende) commerciële functie is dus van het grootste belang om tot een duurzame oplossing te komen.

Naast diverse onderzoeken is er een veelheid aan activiteiten ontwikkeld om ‘energie’ op te wekken. Bijvoorbeeld debatavonden met de bevolking over de uitkomsten van de enquête, maar bijvoorbeeld ook de mamacafés, op verschillende ochtenden in kleine dorpskerken in de regio. Het begon klein, maar de groep groeide gaandeweg uit van zes naar achttien moeders met hun kroost. De kerken bleken een kalmerend effect te hebben op de baby’s en bovendien toonde deze activiteit aan dat er in een krimpende en vergrijzende regio behoefte bestaat aan dergelijke activiteiten.

Een andere interessante activiteit betrof het jongerendebat. Jongeren vormen een doelgroep die vaak over het hoofd wordt gezien bij herbestemmingsprocessen, terwijl zij toch de burgers en beleidsmakers van de toekomst zijn. Zij benoemden allerlei voorzieningen die tot dan toe in de discussies geen rol speelden, zoals de kerk als plek voor huiswerk, als locatie voor sportactiviteiten en vooral ook voor feesten als slaapfeestjes, *silent*

disco’s en feesten voor LHBT-jongeren (lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders).

Een belangrijke potentie lag in de culinaire kracht van de regio. Chefkok Edwin Vinke (De Kromme Watergang, twee Michelinsterren) en zijn collega Syrcó Bakker (Pure C, één Michelinster) kookten voor het deelproject ‘Koken voor Kerken’ drie avonden de grote Sint Baafskerk in Aardenburg helemaal vol. Bezoekers waren enthousiast over het dineren in een bijzondere ambiance. Ook het kerkbestuur, dat de kerk al in tijden niet meer zo gevuld had gezien, was enthousiast en is nadien begonnen met – even smakelijke – stamppotavonden voor de lokale bevolking. Daarnaast heeft de gemeente Sluis de kerk ‘ontdekt’ als locatie voor bijzondere samenkomsten, zoals afscheidsrecepties.

Uiteindelijk hebben de verschillende onderzoeken en activiteiten geleid tot twee *business cases*, maar ook tot meer overzicht, contacten, discussies en bewustwording. Ook de gemeente Sluis gaat de verschillende elementen benutten voor het opstellen van beleid, waarbij de focus komt te liggen op de kansen voor leefbaarheid (kerkenvisie). Met al deze instrumenten en inspiratie is de ‘tussentijd’ geen ‘zwart gat’ meer, maar een transitiefase waarin de waarde van het gebouw voor de betreffende gemeenschap opnieuw wordt gedefinieerd.

David Koren is adviseur cultuurhistorie en monumenten bij de Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland (SCEZ)

Kansen voor de kathedraal van ‘Petit-Paris’

Wie door Zeeuws-Vlaanderen rijdt, ziet al van verre het kleine stadje IJzendijke liggen. Het stadje van nog geen 2.200 inwoners heeft dankzij de toren van de rooms-katholieke Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart een zeer karakteristieke horizon. Wie deze toren met uienkoepel ziet, weet dat hij vlak bij ‘Petit-Paris’ is. Deze bijnaam dankt het stadje mogelijk aan de vele Franstalige opschriften van de horeca-etablisementen op de Markt. Meer aannemelijk is de aanwezigheid van een Franstalig meisjesinternaat vlak bij de kerk en het feit dat veel mensen hier Frans konden spreken vanwege de Waalse adellijke landeigenaren in de directe omgeving. Hoe dan ook, het kleine stadje met deze grote kerk straalt allure uit die het uittilt boven menig stil dorp in de omgeving.

Maar ook hier heeft de ontkerkelijking toegeslagen. Zaten er in de eerste jaren na de bouw (1948-1952) wel eens vijfhonderd mensen in de kerk, tegenwoordig wordt de vijftig niet meer gehaald. Om deze reden is besloten de kerk aan het gebruik te onttrekken. Daarmee werd het stadje met een – letterlijk – groot probleem opgezaald. Het gebouw verkeert niet alleen in slechte staat, maar bovendien is het niet de enige kerk in het plaatsje. De eeuwenoude Mauritskerk doet nog wel dienst als kerk, maar hengt naar aanvullende inkomsten. In dit spanningsveld begon de zoektocht naar een mogelijke nieuwe invulling van de karakteristieke rooms-katholieke kerk. Onder leiding van de architecten Guido Goethals en Geerard Gouwy zijn er verschillende

sessies belegd om een gedeeld belang te creëren. Eenvoudig was dit niet, maar wat wel hielp was de noodzaak voor de gemeente Sluis om te komen tot een multifunctioneel centrum voor het stadje. Ook bestond er vanuit een enkele horecaondernemer wel interesse om er iets te beginnen.

De architecten hebben vervolgens met een breed en flexibel plan alle partijen enthousiast gekregen om de schouders eronder te zetten. Kern van hun idee was het opknippen van de kerk in een ‘warm’ en een ‘koud’ gedeelte. Het dak van het middenschip zou zelfs gedeeltelijk verwijderd kunnen worden zodat er minder onderhoud nodig is. In de zijbeuken zouden appartementen of kamers voor een bed and breakfast mogelijk zijn. Of een heel andere invulling, want flexibiliteit is nu net de kracht van dit plan. Alle partijen zetten hun schouders eronder om het komende jaar dit plan verder te concretiseren.

David Koren

Stoere betonkerk van vissersplaats in zwaar weer

De voormalige hervormde kerk van Breskens is een van de weinige modernistische betonkerken in Zeeland. De kerk is nog wel in gebruik, maar bevindt zich feitelijk al in de tussenfase. Er moet dringend iets gebeuren, want de inkomsten kunnen al lange tijd de uitgaven niet meer dekken. De kerkgemeenschap 'kerkt' dan ook steeds vaker in de naastgelegen gemeenschapszaal. Zo kan in ieder geval op de stookkosten worden bezuinigd.

Het dorp Breskens is in de Tweede Wereldoorlog voor circa negentig procent in de as gelegd bij de Slag om de Schelde in 1944. Na de oorlog is het hart van het dorp steeds meer bij de haven en het Spuiplein komen te liggen en minder bij de Dorpsstraat, waaraan de kerk ligt. De grootste bedreiging voor de kerk is gelegen in de opening van het Multifunctionele Centrum (MFC) door de gemeente Sluis in de zomer van 2015. Alle verenigingen en particuliere organisaties die voorheen van de kerk gebruik maakten en een bron van inkomsten vormden, zijn vanwege de uiterst lage huurprijzen uitgeweken naar dit MFC. De gemeente heeft zelf toegeven 'kannibaliserend' bezig te zijn. In de projectfase van de *business-cases* hebben de betrokkenen (architect, kerkeigenaar, dorpsraad en anderen) getracht een oplossing voor dit probleem te vinden.

Architect Nico Fierloos heeft geanalyseerd dat de ruimte het grootste *unique selling point* is van de kerk. Er kunnen meer dan vijfhonderd mensen bij elkaar komen, veel meer dan in het

MFC mogelijk is. Dit betekent dat de kerk geschikt is voor grote uitvaarten, bedrijfsborrels, feesten, modeshows en andere samenkomsten van grote groepen mensen. In zijn visie moet de kerk dan ook zoveel mogelijk worden ontdaan van haar religieuze symboliek om een zo 'neutraal' mogelijke ruimte te creëren die voor brede lagen van de Bressiaanse samenleving acceptabel is. De investeringen zullen dus hoofdzakelijk vanuit ondernemers moeten komen om deze transformatie te realiseren.

Daar ligt echter het probleem. Deze ondernemers zijn vooral geïnteresseerd in een locatie in het hart van het dorp, dus bij de haven en het Spuiplein. De ideeën en visualisaties voor de kerk zijn interessant, maar in een 'weinig religieus' dorp als Breskens en zonder overheid die wil of kan mee-investeren, zal het nog wel even duren voordat er zicht komt op een oplossing.

David Koren

Sylvia Pijnenborg Adopteer een kerk!

Het Nederlandse religieuze erfgoed is ongekend rijk en wordt publiekelijk breed gedragen. Tegelijkertijd staat het voortbestaan van veel kerken en kloosters en hun inventaris onder druk, onder meer door teruglopend kerkbezoek en economisch zwakkere tijden.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) verkende samen met kerkelijke, bestuurlijke, wetenschappelijke en maatschappelijke partijen aard en omvang van de problematiek. Dit alles heeft geleid tot de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed, die wordt gedragen door een brede coalitie van partijen die door ondertekening ervan hebben aangegeven zich de komende jaren in het kader van die Agenda actief te willen inzetten voor een goede toekomst voor het religieuze erfgoed.

BOEi (Nationale Maatschappij tot Restaureren & Herbesteden van Cultureel Erfgoed) en BHRE (Stichting Behoud en Herbesteding Religieus Erfgoed) hebben de Agenda ook ondertekend en in het kader van de werkgroep ‘Tussentijd’ het initiatief genomen voor het project ‘Adopteer een Kerk’.

Samen met onder andere de RCE en Stadsherstel Amsterdam is dit project verder uitgewerkt.

Volgens sommige schattingen loopt het aantal leegkomende kerken de komende tien jaar op tot misschien wel 2000 stuks. Tegelijkertijd vertegenwoordigen deze kerken waarde. Voor de eigenaren, voor betrokkenen, voor omwonenden en vaak ook voor belangenvertegenwoordigers

zoals erfgoedinstellingen en het openbaar bestuur. Het gaat daarbij om economische waarde maar veel vaker om culturele waarde. De kerken hebben vaak een monumentale status.

Partijen zijn er dus bij gebaat dat deze kerken een tweede leven krijgen. Maar dat blijkt in de praktijk vaak uiterst moeizaam te verlopen. Het project ‘Adopteer een Kerk’ probeert op praktische wijze daar verandering in te brengen.

Kennisvergroting

Aan de hand van het tot stand brengen van een (tijdelijke) bestemming van maximaal tien kerken wil een expertgroep van tien herbestemmingsdeskundigen binnen tien maanden de ‘tien geboden voor (tijdelijke) herbestemming van een kerk’ formuleren: een praktische handreiking voor partijen die serieus aan de slag willen met het herbestemmen van een kerk. Een handreiking die ingaat op de *do's* en *don'ts* van herbestemming. Een handreiking die gebaseerd is op de ervaringen vanuit de voorbeeldkerken.

Al werkende weg wil de expertgroep de bij de tien kerken betrokken eigenaren, projectverantwoordelijken en gemeenschappen helpen om het eigen handelen te professionaliseren. De groep betrokkenen van elke kerk kan daarbij niet alleen leren van de experts, maar ook van de mensen die betrokken zijn bij de andere voorbeeldkerken. Doel daarbij is om een grotere groep mensen bekend te maken met en deskundig(er) te maken op het terrein van herbestemming van

kerkgebouwen en daarbij praktische handvatten aan te reiken.

Uiteraard wordt er daarbij ook naar gestreefd om het tijdelijke of definitieve gebruik van de tien geselecteerde kerken dichterbij te brengen.

Een ander doel is dat de expertgroep een podium biedt waarmee lokale voorbeelden ook landelijk navolging kunnen krijgen.

Wat biedt de expertgroep?

- kennis van de problematiek
- kennis van mogelijkheden, netwerk
- kennis van processen
- inzichtelijk maken van de problematiek
- advies over te nemen stappen / handvatten
- voorbeelden

En wat biedt de expertgroep niet?

- een format voor een succesformule: alles is maatwerk
- geld
- zij is geen organisator van lokaal draagvlak
- zij is geen actiegroep
- zij is geen projectleider
- zij maakt geen specifieke contracten

Blijf in beeld

Het kan niet ontkend worden dat er groeiende aandacht is voor de (tijdelijke) herbestemming van kerken. Zo zijn er steeds meer overheden die subsidies verstrekken voor haalbaarheids- onderzoeken en andersoortige studies bedoeld om kerken een tweede leven te geven. Deze studies spelen zich echter veelal in besloten kring af. De uitkomsten van deze studies en de (vervolg) resultaten worden soms lokaal bekend, maar vaak ook niet. Daar kunnen begrijpelijke rede-

nen voor zijn, maar het gevolg is wel dat er geen leereffect optreedt voor anderen die ook met de herbestemming van een kerk aan de slag willen. Om dat proces te doorbreken is de opzet van 'Adopteer een Kerk' om vanaf het begin de uitgangspunten en resultaten openbaar ter beschikking te stellen. Uiteraard is er geen garantie dat alle resultaten positief zullen zijn, maar ook van tegenvallers kan geleerd worden.

Daarnaast blijkt in de praktijk dat voordat het daadwerkelijk tot realisatie van een herbestemming komt, kerken vaak lange tijd leeg staan. Leegstand betekent over het algemeen achteruitgang, maar ook het 'uit beeld verdwijnen' van de kerk. Gebruik, hoe tijdelijk ook, is daarom belangrijk.

Adoptiekerken

Het project heeft als titel 'Adopteer een Kerk'. Die titel geeft aan dat de partij(en) die aan de slag willen met een kerk dit ook zeer serieus moeten willen opnemen. Het vraagt om het willen en kunnen nemen van verantwoordelijkheid, het bereid zijn er veel tijd en energie in te steken, het vraagt om ondernemingszin, stressbestendigheid en flexibiliteit én het vraagt ook de bereidheid om in de openbaarheid de kansen en mogelijkheden rondom de herbestemming te bespreken. In concreto moet aan de volgende voorwaarden voldaan zijn:

1 De eigenaar moet minimaal instemmen met dit 'adoptietraject', toegang geven tot de kerk ten behoeve van het onderzoek en instemmen met het feit dat de uitkomsten en tussenstappen (mee- en tegenvallers) openbaar worden gemaakt.

2 De eigenaar blijft verantwoordelijk voor de kosten van de lopende exploitatie, het beheer en onderhoud van de kerk.

3 Er moet een trekker/initiatiefnemer van het project zijn die het eerste aanspreekpunt is, contactpersoon is en verantwoordelijkheid wil nemen. Dat kan overigens ook de huidige eigenaar van de kerk zijn!

4 Er moet een actieve gemeenschap zijn rondom de kerk die het project draagt en de trekker kan ondersteunen.

5 Vanaf het prille begin moet het leeuwendeel van het onderzoekstraject publiekelijk te volgen zijn via een of meerdere nader te bepalen platforms/(sociale) media. Ook zullen er leerbijeenkomsten worden belegd, waarvoor gevraagd zal worden om de eigen kerk als casus te presenteren en te bediscussiëren.

Het project is niet alleen bedoeld voor kerkeigenaren die een kerk ter adoptie aanbieden, maar het richt zich ook op organisaties of particulieren die op zoek zijn naar een locatie. Misschien is een match mogelijk.

Er zijn reeds kerken die zich aangemeld hebben om mee te doen. Een hiervan is een kerk in Noord-Holland die onttrokken is aan de eredienst en waar een initiatiefgroep vanuit het dorp een multifunctioneel podium wil realiseren. Datzelfde is het geval bij een kerk in Gelderland. Ook daar wil een groep een stichting oprichten en de kerk inzetten voor concerten en bijeenkomsten. Vanuit de expertgroep wordt

uitgelegd hoe je een stichting opstart, maar bijvoorbeeld ook hoe je met BTW en bestemmingsplan omgaat.

Mocht u meer informatie willen over dit project, dan kunt u contact opnemen met Sylvia Pijnenborg (s.pijnenborg@boei.nl)

Sylvia Pijnenborg is

directeur van de Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed (BHRE) en adjunct-directeur van BOEI

De Grote Kerk van Schermerhorn

De Grote Kerk van Schermerhorn dateert van 1634-1636 en is gebouwd in laatgotische stijl, alleen details verraden de zeventiende-eeuwse ontstaanstijd. Het is een driebeukige pseudobasiliek met een eenbeukig koor en een slanke, hoge toren aan de westzijde, die de kerk al van verre zichtbaar maakt in het vlakke polderlandschap. Schermerhorn ligt op de noordpunt van het Schermereiland, langs de doorvaart tussen de Beemster en de Schermer (drooggelegd in resp. 1612 en 1635).

De Grote Kerk heeft een grotendeels authentieke protestantse inrichting uit de zeventiende eeuw, met een preekstoel tegen een van de schipkolommen, een doophek, herenbanken, verscheidene kerkborden (met de Tien Geboden, de historie van de kerk, ordonnanties en een gravenplan), rouwborden, twee scheepsmodellen, drie kaarsenkronen en veel ander koperwerk. Uit de achttiende eeuw dateert het orgel (in een negentiende-eeuwse kas), afkomstig uit het Rijnland.

Verder bezit de kerk een serie van elf gebrandschilderde glasramen uit de bouwtijd van de kerk. Het betreft na Edam en De Rijp en samen met Egmond aan den Hoef de omvangrijkste glazenreeks in Noord-Holland uit de zeventiende eeuw. De tweede bijzonderheid van de kerk betreft de houten tongewelven, die in de zeventiende eeuw beschilderd zijn met florale motieven.

Onder de galerij bevinden zich toiletten. In een afgeschoten deel van de zijbeuk ten zuiden van de toren is een consistoriekamer ingericht. Van

1950 tot 1977 is het koor afgescheiden geweest met een schot, later een koorhek. Hier was tot 1974 een 'winterkerk' ingericht.

De Grote Kerk is sinds eind 2001 eigendom van de Stichting Oude Hollandse Kerken (SOHK). Er vinden geen reguliere kerkdiensten meer plaats. De kerk wordt op dit moment uitsluitend gebruikt als cultureel centrum. Het dagelijks beheer en de exploitatie zijn in handen van vrijwilligers. Omdat de verwarming van deze grote ruimte onvoldoende is, wordt de kerk vooral in de zomerperiode gebruikt. Dit multifunctionele gebruik genereert onvoldoende inkomsten om het monument in stand te kunnen houden, ondanks de vele inspanningen van de vrijwilligers.

De kerk, die eerste helft jaren negentig voor het laatst is gerestaureerd, wacht momenteel op een nieuwe restauratie. Ook zijn voorzieningen, zoals een keuken en modern sanitair, noodzakelijk om een goed gebruik mogelijk te maken. Juist in deze fase kan gedacht worden over een goede herbestemming. In het verleden is gedacht aan een museumfunctie. Dit bleek niet haalbaar, ondanks de toeristische potentie van de kerk en haar omgeving.

De SOHK is zelf niet in staat een herbestemming te realiseren en krijgt nu ondersteuning van Stadsherstel Amsterdam.

Deze kerk doet mee aan het project 'Adopteer een Kerk'.

Brigitte Linskens
en Arie de Groot

Danny Feteridge

De Gereformeerde kerk in Nieuwveen

Stichting Kerkherstel is eigenaar van de voormalige gereformeerde kerk in Nieuwveen. Het gebouw zal na restauratie weer een brede rol gaan spelen in Nieuwveen, een van de woonkernen van de gemeente Nieuwkoop.

Historie

In de jaren 1880 ontstond in Nieuwveen de gereformeerde kerkgemeente als afsplitsing binnen de hervormde kerk. In de beginjaren hadden de gereformeerde gelovigen nog geen eigen kerkgebouw. Medio 1894 ontstaan daar plannen voor en in 1895 worden giften geworven en collectes gehouden. Een deel van de bouwkosten wordt gefinancierd met aandelen en obligatieleningen, uitgegeven aan de kerkgangers. Het is niet bekend wie de kerk ontworpen heeft. Wel is bekend dat diverse lokale vakmensen (timmerman, schilder, smid, etc.) de kerk hebben gebouwd. De totale bouwkosten bedroegen 5.361 gulden en 41½ cent.

Vlak voor kerst 1895 werd het gebouw in gebruik genomen. Na aanvullende fondsenwerving werd in 1896 een (tweedehands) orgel gekocht, dat in 1914 alweer vervangen werd.

In 1903 bouwde men naast de kerk een pastorie. In 1926 is het kerkgebouw vergroot door er aan de achterzijde acht meter bij te bouwen. Tot en met 2009 is het gebouw gebruikt voor de gereformeerde kerkdienst. Na het samengaan van de gereformeerde en hervormde kerkgemeenten in Nieuwveen is het gereformeerde kerkgebouw in 2011 verkocht aan Stichting Kerkherstel.

Het gebouw

De voormalige gereformeerde kerk is een eenvoudige zaalkerk. Sinds de vergroting in 1926 draagt de oppervlakte 8 x 22 meter. Het gebouw staat aan het begin van de Kerkstraat, centraal in het dorp, tussen een woonhuis en een kleine parkeerplaats.

De voorgevel heeft drie grote boogvensters, de beide lange zijgevels elk vijf. Binnen bevindt zich aan de straatzijde een galerij en aan de achterzijde een orgelbalkon. Aan de achterzijde van het gebouw bevindt zich de consistorie. Dit is de enige afzonderlijke ruimte in het gebouw.

De kerkzaal is acht meter breed en 17 meter lang. De muren zijn bijna vijf meter hoog en de nok van het dak ligt op 9½ meter boven de grond. Het lattenplafond dat voorheen een tongewelf vormde is inmiddels verwijderd, zodat de dakconstructie in het zicht is.

Restauratie

In de jaren 1960 is het interieur van de kerk voor de laatste keer grondig gemoderniseerd. Sindsdien werden aanpassingen en onderhoud bepaald door noodzaak en beperkt beschikbare middelen. Hierdoor is in de loop der jaren een forse achterstand in onderhoud ontstaan. Na de aankoop in 2011 heeft Stichting Kerkherstel de nodige aandacht besteed aan het wind- en waterdicht maken van het gebouw om verder verval tegen te gaan.

Stichting Kerkherstel voert de restauratie van het gebouw uit in eigen beheer. Schrijver dezes, voorzitter van de Stichting, voert zelf een groot deel van de werkzaamheden uit en coördineert

de inzet van derde partijen. Het budget voor de restauratie is niet oneindig maar het gebruik van kwalitatief hoogstaande materialen zal daar niet onder lijden. Met de restauratie beogen we het gebouw tot in de verre toekomst te behouden.

De herbestemming van het gebouw heeft een aantal bouwkundige ingrepen tot gevolg. Allereerst zal er een verbetering in de fundering moeten plaatsvinden om een nieuwe vloer mogelijk te maken. Verder zullen de toiletfaciliteiten moeten worden uitgebreid en de elektra voorziening moeten worden vernieuwd. Na het herstel van muren en dak zullen waar mogelijk duurzame isolatie- en verwarmingsoplossingen worden aangebracht. Ook zal geluidsisolatie nodig zijn om overlast bij de woningen in de buurt te voorkomen.

Tussentijds

Het gebouw is nu 120 jaar oud. In de komende jaren zal het – ook tijdens de restauratiewerkzaamheden – beschikbaar zijn voor een breed scala aan activiteiten. In de afgelopen jaren zijn er al exposities gehouden van lokale kunstenaars, diende het als vergaderlocatie en werden er besloten feestjes gevierd.

De ruime opzet van de zaal maakt een zeer divers gebruik mogelijk. In de zaal kan zeer flexibel met indeling en inrichting worden gespeeld.

Nieuw leven voor een oud gebouw

Het is de bedoeling dat het gebouw weer een centrale rol krijgt in de Nieuwveense gemeenschap. De centrale ligging in de Kerkstraat midden in het dorp en de betrokkenheid van de bewoners zullen daar een bepalende rol in spelen. De bestemming als cultureel centrum is de meest waarschijnlijke. Maar de gemeente Nieuwkoop is voornemens in het komende jaar het bestemmingsplan voor de hele kern Nieuwveen te gaan veranderen, dus misschien haakt de Stichting daarbij wel aan door een verzoek tot bestemmingswijziging (mogelijk woonbestemming) in te dienen.

Deze kerk doet mee aan het project 'Adopteer een Kerk'.

Danny Feteridge is voorzitter van de Stichting Kerkherstel

Kees Doevendans / Het kerkgebouw als sacrament en schaduw

Een kerkgebouw draagt het stempel van de tijd: middeleeuws, barok, neogotisch, naoorlogs. Het is een aanduiding van de cultuurhistorische betekenis. Maar voor de kerk geldt allereerst de theologische tijd. Zolang het hemelse Jeruzalem nog niet is nedergedaald, leven wij in de tussentijd en functioneert elk kerkgebouw in die tussentijd. Die tijd kent belangrijke theologische momenten, zoals de verzoening door dood en opstanding van Christus. De kerk gedenkt dit moment en wil het zich herinneren; het is haar bestaansgrond. Daarom wordt de eredienst gevierd. En voor die eredienst zijn kerken gebouwd en ingericht.

Een recent rapport van de Anglicaanse kerk (*Church Buildings Review Report*, 2015) stelt de vraag: wat moet er met al onze kerkgebouwen gebeuren? Op zondag zitten ze immers allang niet meer vol. Het overgrote deel staat ook nog eens op de monumentenlijst vanwege erfgoedwaarde. Dat is mooi, maar eerst moet de vraag naar de werkelijke betekenis van het kerkgebouw worden gesteld. En het antwoord op die vraag is: de eredienst, de herinnering aan het moment van verzoening, waarvan het kerkgebouw een teken is. Het rapport argumenteert dat we kunnen spreken over de sacramentele betekenis van een kerkgebouw.

Wordt het kerkgebouw daarmee heilig? Dat nou ook weer niet. Het rapport volgt de zienswijze die door bisschop John Inge is beschreven in zijn studie *A Christian Theology*

of Place. Inge gaat uit van een drieslag: God – mensen – plaats. Soms bestaat het idee dat sommige plaatsen heiliger dan andere zijn. Dan vallen God en plaats samen, waardoor de mens naar de rand wordt gedreven. Hij wordt buitenstaander, al zijn er altijd wel mensen die op de een of andere manier deelachtig menen te zijn aan die plaatselijke heiligheid of heilige plaatselijkheid. In een ander model vallen God en mens samen. God is daar waar mensen zijn – misschien wel een beetje afhankelijk wat die mensen doen...? De betekenis van de plaats speelt dan geen rol. Deze opvatting is tegenwoordig zeer gangbaar. Het kerkgebouw verliest veel van zijn betekenis, want de kerk is ook in de kroeg, op straat, in de huiskamer, in de natuur. Als mensen maar met elkaar praten en koffiedrinken. De kerk verzint dan ‘pioniersplekken’ om dit spel zich af te laten spelen, maar die plekken zijn tamelijk willekeurig en tekenen van een eredienst ontbreken. We zien beelden van een armzalig bijlokaal met allerlei spaanplaten schotten als decor, afgeplukte stoelen en een tafel met armoedig kleedje waarop enkele koffiekannen het avondmaalszilver vervangen. Rondom de tafel hangen mensen die elkaar ontmoeten. Dit tafereel behoort ongetwijfeld tot de kerk. De eredienst omvat immers ook de diaconale functie.

In het ene model wordt de plaats vergoddelijkt, in het andere wordt de plaats van samenkomst van elke sacramentele betekenis ontdaan, ook het kerkgebouw. Maar de kerk

is eerst en vooral sacrament, zegt theoloog Erik Borgman in zijn boek *Waar blijft de kerk* (2015). Dat betekent dat we noch de plaats (het kerkgebouw) mogen uitsluiten en inwisselen voor kroeg en gymlokaal, noch God mogen uitsluiten, bijvoorbeeld door te speculeren op een vaag soort algemene spiritualiteit. Die plaats, dát kerkgebouw hoeft niet noodzakelijk een teken van hoogstaande architectuur te zijn of erfgoedwaarde te hebben. Zo is Borgman gefascineerd door dat kerkje van ‘een paar stokken, wit geschilderde dekkleden, plakband en een kruis. De kerk van de vluchtelingen in Calais, in wat *de jungle* wordt genoemd.’ (*Trouw*, 29 oktober 2015) Een primitief bouwsel, een tent, maar van ontroerende schoonheid en ingegeven door hoop. Een sacramenteel krot.

Het Anglicaanse rapport kiest voor een evenwichtige driehoek van God, mens en plaats. Alleen dan wordt recht gedaan aan de betekenis van het kerkgebouw in de tussentijd en het impliceert: zorg voor kerkgebouwen vanwege hun sacramentele en symbolische betekenis.

Maar naast de theologische tijd bestaat de architectonische of cultuurhistorische tijd. Een kerkgebouw weerspiegelt in zijn architectuur een specifieke stijl of is het werk van een bepaalde architect. Ook kan het een cultuurhistorisch teken zijn. We zitten wat deze dimensies betreft vast in een moderne opvatting van tijd. Marvin Trachtenberg behandelt dit in zijn boek *Building in Time* (2010). Hij beschrijft het verschil tussen de architectonische tijdsdimensie in premoderne en moderne tijd. Vanaf de renaissance werd de betekenis van een

gebouw geprojecteerd in dat ene concept, het basisidee, dat de onaantastbare kern van het bouwwerk was. Zo werd het gebouw exponent van een stijl, van een ‘auteur’, werd het een kunstzinnige uiting of cultuurhistorisch document. Op basis van dat concept kreeg het gebouw erfgoedwaarde. In de premoderne tijd dacht men er anders over. De bouw van een kathedraal was een ontwikkelingsproces. De ideeën over het bouwwerk veranderden per generatie, er was geen vooraf bepaalde synthese, waaraan krampachtig werd vastgehouden. Het gebouw was een collage van inzichten en stijlen, pas aan het einde kwam het totaalconcept aan het licht. Het kerkgebouw was een permanent herontwerp. Volgens die opvatting, vertaald naar onze tijd, dus ook geen gefixeerde erfgoedwaarde, maar ‘behoud door ontwikkeling’. En herbestemming om een kerkgebouw als vastgoed exploitabel te houden. Maar hoe verhoudt zich dat tot de theologische tijd? Tot de sacramentele betekenis van dat kerkgebouw?

Aan een andere publicatie van de Anglicaanse kerk (*Liturgical Plans for Cathedrals*, 2013) ontleen we de term *liturgisch plan*. De sacramentele betekenis van een kerkgebouw weerspiegelt zich in de liturgische betekenis van een kerk, zoals deze tot uitdrukking komt in het arrangement van onroerende en roerende zaken, ruimtes, plekken, meubilair en spullen, die samen het liturgisch concept vormen.

Dat concept maakt de kerk tot plaats voor de eredienst; het kerkgebouw als schaduw – niet meer, niet minder – van de *tent* (‘ware taberna-

kel') in de hemel, waar Christus zelf de liturg is (Hebreeën 8). Het liturgisch schaduwconcept zal elk herontwerp, elke herbestemming van het kerkgebouw door- en weerstaan, anders is het kerkgebouw niet langer een kerkgebouw. Ook al komen er geen mensen meer samen, het liturgisch concept maakt de kerk tot kerk, het bepaalt de liturgische geografie die de relatie tussen God, mens en plaats definieert, het is de *genius loci* van het kerkgebouw: de geest van de plek. Een liturgisch plan maakt ons hiervan bewust.

Betekent dit dat we hiermee een plek creëren, waar we moeten huiveren voor het heilige, zoals dat heet? Nee, dan kiezen we voor het verkeerde model. Het liturgisch plan neemt andere dimensies en ontwikkelingen van de tussentijd in zich op. Het is niet elke dag zondag en het liturgiebegrip is gelaagd, het heeft een sacrale én seculiere betekenis. Het Griekse *leitourgia* is samengesteld uit *leos* (mensen) en *ergon* (werk) en werd niet alleen gebruikt voor de rituelen in de tempel. Het omvatte ook het werk dat werd gedaan in het publieke belang van stad en staat, van ingenieurswerk (bouwen van wegen en bruggen) tot sociale dienstverlening. Dus ook diaconie. Een omschrijving van liturgie zou kunnen zijn: publieke dienst aan de gemeenschap, het kerkgebouw als sacrament en schaduw.

Liturgie nodigt daarom ook uit tot alledaags, meervoudig gebruik van een kerkgebouw. Het kerkorgel begeleidt het zingen der Psalmen, maar kan ook frivole klanken laten klinken. En de kerkbeheerder heeft de zorg voor het

liturgisch plan als *genius loci*, maar ook voor de alledaagse voorzieningen die zo nodig zijn om een kerkgebouw te laten overleven: tentoonstellingsruimten, een keukentje, toiletten, garderobes, etc. De tussentijd vraagt om infrastructuur.

In een liturgisch plan wordt de *genius loci* van een kerkgebouw gedefinieerd, maar daarin wordt ook afgebakend welke functionaliteit een kerkgebouw wel en niet zal hebben. Dat vraagt om een balans tussen liturgische betekenis in specifieke en in algemene zin. Het eerste is bepalend voor de eredienst en maakt het kerkgebouw tot kerkgebouw, ook al horen wij in dat gebouw – in de schaduw van het sacrament – het geroezemoes van de straat, barok- of klezmermuziek, zien wij beelden van bijvoorbeeld een Chinese voorstelling of genieten wij er domweg van de cultuurhistorische dimensie.

Kees Doevendans is
bestuurslid van de VBMK

Glasraam in de kapel
van het Nemiusklooster
in 's-Hertogenbosch

Bestuur VBMK

Bestuurssamenstelling
per 31 december 2014

mr. Michiel Zonneville *voorzitter*

06 21 58 77 30
michiel.zonneville@gmail.com

mw. drs. Brigitte Linskens *secretaris*

06 48 41 35 66
info@vbmknl

Peter Breukink *penningmeester*

050 31 23 569
info@groningerkerken.nl

dr.ir. Cees Doevendans

040 29 13 367
c.h.doevendans@tue.nl

mr. Gerard van Hasselt

06 53 12 47 31
vanhasseltgg@ziggo.nl

mw. Marlo Reeders

035 6949873
marlo.reeders@grotekerknaarden.nl

drs. Marc de Beyer

030 23 13 835
m.debeyer@catharijneconvent.nl

mr. ing. Peter Stutvoet

06 30 37 40 23
peter@stutvoet.com

Secretariaat

mw. Mariëtte Tol
Klooster O.L. Vrouw Ter Eem
Postbus 2641
3800 GD Amersfoort
033 7601160
info@vbmknl
www.vbmknl
Bankrekening NL65INGB0005265271

Fotoverantwoording

Ron Wijdeveld – stofomslag en pag. 2
Brigitte Linskens – pag. 4, 37, 38 (onder), 67, 68
Kenneth Stamp – pag. 13 (boven)
Esther de Waard – pag. 13 (onder)
Evelyne Verheggen – pag. 14
Wendy Vluggen – pag. 19
Museum Catharijneconvent – pag. 20
RCE – pagina 24, 62
Jan van Dalen, fotograaf – pag. 31, 32, 75
Hans de Boer – pag. 38 (boven)

Ev.-Lutherse Gemeente Amsterdam – pag. 40
Stichting Oude Gelderse Kerken – pag. 45
Jan Dekkers – pag. 46 (boven)
Bert Beuving – pag. 46 (onder), 49
Peter de Koning – pag. 50
Dieuwke Stellinga – pag. 55
Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland –
pag. 56, 61
Danny Feteridge – pag. 71

Colofon

Samenstelling en redactie

Brigitte Linskens en Arie de Groot
Grafisch ontwerp Biskaje ontwerp, Leiden
Druk Puntgaaf drukwerk, Leiden
Uitgave Vereniging van Beheerders van
Monumentale Kerkgebouwen in Nederland

Postadres VBMK

Klooster O.L. Vrouw Ter Eem
Postbus 2641
3800 GD Amersfoort
033 760 11 60
info@vbmknl
www.vbmknl

Bezoekadres

Klooster O.L. Vrouw Ter Eem
Daam Fockemalaan 22
3818 KG Amersfoort

Financiële administratie

Bankrekening NL65INGB0005265271
t.n.v. penningmeester VBMK Amersfoort

© 2015 VBMK

ISBN 978-90-824734-0-7

Dit boek is gedrukt op 90 grams
MultiDesign white. Gratis ter
beschikking gesteld door Papyrus.

PAPYRUS

Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd door middel van
druk, fotokopie of op welke wijze dan
ook zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

VBMK
VERENIGING MONUMENTALE
BEHEERDERS KERKGEBOUWEN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Restauratiefonds.

Het Nationaal Restauratiefonds zet zich al ruim 30 jaar in voor het in stand houden van monumenten. Wij ondersteunen eigenaren die een monument willen onderhouden, restaureren, herbestemen, verduurzamen of aankopen. Dat doen wij onafhankelijk en zonder winstoogmerk. Door onze samenwerking met overheden én erfgoedorganisaties zorgen wij voor optimale ondersteuning van iedere monumenteigenaar.

De kerken in ons land ondersteunt het Restauratiefonds ook. Met de Kerken Nevenfunctie-Lening bijvoorbeeld kunnen de aanpassingen die het mogelijk maken om het kerkgebouw naast de eredienst te gebruiken voor andere activiteiten gefinancierd worden. www.restauratiefonds.nl

VERMEULEN
LICHTARCHITECTUUR

van
hoogevest
architecten

Donatus verzekert vertrouwd

Donatus verzekert kerkgebouwen en wat daar bij hoort, zoals doopvonten, kanselbijbels en orgels. Donatus is een betrokken specialist. Klein genoeg om u persoonlijk van dienst te zijn. Groot genoeg om uw verzekeringsbelangen aan toe te vertrouwen. Samen met u zorgen we ervoor dat wat waardevol is, behouden blijft voor onze kinderen en hun kinderen en hun kinderen...

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700